

ƏLİ ƏLİYEV

**ƏLLİ DÖRD GÜN
ERMƏNİ MÜHASİRƏSİNDƏ**

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2012**

**Redaktor:
Hikmət Sabiroğlu
Azər Qaraçənli**

Müəllif kitabın çapına göstərdiyi köməyə görə
millət vəkili Qənirə Paşayevaya təşəkkür edir

**Əli Əliyev. Əlli dörd gün erməni mühasirəsində
Bakı, “Elm və təhsil”, 2012 – 160 səh.**

Əziz oxucu!

“54 gün erməni mühasirəsində” kitabında əks olunanlar mənim, ailəmin, əlli dörd gün erməni mühasirəsində qalan on doqquz nəfərin, doğma evindən, torpağından didərgin salınan yüz minlərlə azərbaycanlının başına gələn faciələrin xırda bir hissəsidir. Bu həm də tarixdir, hər bir azərbaycanlının tarixi. Tarix boyu ermənilər azərbaycanlıların başına dəfələrlə belə faciələr gətiriblər. Vətənimiz parçalanıb, millətimiz soyqırımlara məruz qalıb, qədim yaşayış yerlərimiz, məhəllələrimiz, kəndlərimiz dağıdılıb, xarabalığa çevrilib. Təəssüflər olsun ki, bu faciələri unutmuşuq, gələcək nəsillərə çatdırmamışıq. Elə unutmazlığın nəticəsidir ki, ermənilər yalnız XX əsrdə dəfələrlə Azərbaycanın tarixi torpaqlarını işğal ediblər, özlərinə bizim torpaqlarda dövlət qurublar, xalqımızı soyqırıma məruz qoyublar. Bu kitabın məqsədi erməni işğalını, vəhşiliyini real tarixi faktlarla indiki və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Bizim bunları unutmazlığa haqqımız yoxdur!

BAYQUŞLARIN GƏLİŞİ

1980-ci illərin sonunda Dağlıq Qarabağda ermənilərin başladığı və getdikcə genişmiqyaslı müharibəyə çevrilən separatçı fəaliyyətin acı təsiri Azərbaycanın hər tərəfində olduğu kimi, Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində də hiss olunurdu. Əhali daim təşviş içində yaşayırdı.

Təşviş içində olanlar yalnız erməni separatçılarının yaratdıqları təhlükə ilə üz-üzə qalanlar deyildi. Ölkədə çətin və gərgin vəziyyət yaranmışdı. Prezident Ayaz Mütəllibovla müxalifətdə olan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi arasında qarşıdurma dərinləşmiş, barışmaz xarakter almışdı. Belə bir vəziyyət torpaqların müdafiəsini təşkil etməyi çətinləşdirirdi. Bakıda siyasi qüvvələr hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı bir dövrdə biz torpaqlarımızın, ailəmizin gələcəyindən narahat idik, çıxış yolu axtarırdıq. Eyni zamanda, proseslərin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyini müəyyənləşdirmək də mümkün deyildi. Hər gün dəyişən xəbərlər, hakimiyyət rəsmilərinin, siyasətçilərin erməni separatçılarının hərəkətlərinə fərqli yanaşmaları sabah nə baş verəcəyi haqda qənaətə gəlməyə imkan vermirdi.

Oğuldərə kəndi Laçının mərkəzindən 70 kilometr uzaqda yerləşir. Kənd Kəlbəcərlə həmsərhəddir, Laçın ərazisi burada qurtarır. Oğuldərə Laçının Zağaltı, Dambulaq, İmanlar kəndləri ilə qonşudur. Kəndin sərhədi

aşağı tərəfdən Ağsu dərəsi ilə başlayır və Kəlbəcərlə sərhəddə Yelli gədikdə, El yolunda qurtarır. Dərənin narahat yoxuşundan düzə çıxan kimi yol boyu bir-birinə yaxın, həyəti çəpərli, qapısında tövlə, bağ-bostanı olan, qışda dümağ qara bürünən, yaz-yayda yaşıllığa qərq olan evlər görünür. Getdikcə kəndin gözəl və geniş mənzərəsi açılır və bu mənzərə tez-tez dəyişir. Kəndin arasıyla uzanan maşın yolundan həyətlərə cığırılar ayrılır. Bu yol və cığırılar qollu-budaqlı bir ağac kimidir, uca dağlara sarı uzandıqca uzanır.

Oğuldərə adamları soykökləri ilə tanınır. İlyaslar (Eylaslar), Məcnunuşağı (Möjdünlər), Məmməduşağı, Qılıçuşağı, Seyidlər, Xıdıruşağı, Şərəfli, Ağlaruşağı və s. Oğuldərəlilər Qaraçanlı tayfasındadırlar. Laçının və Kəlbəcərin bir neçə kəndi Qaraçanlı soyköklüdür, bu tayfadandır.

1992-ci ildə Oğuldərənin min nəfərdən artıq əhalisi vardı. Kənddə orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi, klub və uşaq bağçasının tikintisi başa çatmışdı. Digər kəndlərdə olduğu kimi, Oğuldərə sakinlərinin də əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı, xüsusən də heyvandarlıq idi. Qışda evlərin əksəriyyətində hanalar qurulur, gəbə-kilim toxunurdu. Sakinlər dövlətdən əməkhaqqı, pensiya, uşaqpulu da alırdı. Buna baxmayaraq, əksər adamın yaşayış səviyyəsi aşağı idi.

Payız olanda bir qrup sakin ailəsi ilə birlikdə arana köçür, yazda yenə qayıdıb gəlirdi. Gənclər təhsil, iş, rahat yaşayış üçün şəhərlərə üz tuturdular. Kəndi bəyənməyənlərin çoxu sonralar köçkünlük fəlakətinə, doğma

yurd-yuvanın, ev-eşiyin itkisinə dözə bilmədi, ürəkləri dayandı. Köçkünlük dərdi insanların üzündən gülüşü, təbəssümü də apardı, yerini dərd-qəm aldı. Ölkənin müxtəlif rayon və kəndlərində məskunlaşmış insanlar illərlə bir-birini görmür, vəziyyətindən məlumatları olmur. Yalnız toyda-yasda görüşə bilirlər. Heç toylar da əvvəlki kimi keçmir. İndi köçkünlərin toyları daha çox illərlə bir-birinin həsrətini çəkən insanların görüş yerinə çevrilib.

Qarabağ müharibəsi zamanı Oğuldərə silaha sarıldı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə Baxış Mirzəyev, Qərib Rzayev şəhid oldu, Vəli Bəşirov, Şəfa Məcnunov, Nurəddin Məcnunov, Mübariz Məcnunov, Xəyyam Məcnunov, Ələddin İsgəndərov ömürlük əlilə çevrildilər. İtkin düşən Temir İbrahimov, Ağaçirin İbrahimov, Mötəbər İbrahimov, Xaqani Məcnunov, Pənah Məmmədov və İbadət Nəcəfovun taleyindən isə bugünədək heç bir məlumat yoxdur.

1993-cü ildə Qarabağda ağır döyüşlər gedirdi. Ermənilər 1992-ci ildə Laçını, Dağlıq Qarabağı, Şuşanı, 1993-cü ildə Kəlbəcəri işğal etmişdilər. Məcburi köçkünlərin vəziyyəti ağır idi. Oğuldərədən bir necə ailə Şəkidə məskunlaşmışdı. 1993-cü ilin sonunda Möhsün Qasım oğlu Məcnunov Şəkidə və ətraf rayonlarda məskunlaşan bir neçə gənci toplayır və döyüşə getməyi məsləhət görür. Həmin gənclər Möhsün Məcnunovun məsləhətini dinləyir və döyüşə getməyə qərar verirlər. Gənclər arasında döyüşdə olmuş və yaralanaaraq hospitalda müalicə alıb sağalmış gənclər də vardı.

Döyüşə yollanan şəxslər bunlardır: Məcnunov Xəqani Vaqif oğlu, Məmmədov Pənah Balay oğlu, Məcnunov Şahsuvar Ziyad oğlu, Məcnunov Hidayət Qubad oğlu, Məcnunov Xəyyam Möhsün oğlu.

Möhsün Məcnunov onları Tərtər rayonunda yerləşən hərbi hissəyə gətirir. Bu hərbi hissədə Oğuldərədən olan bir necə gənc də döyüşürmüş. Oğuldərəli gənclər hərbi hissəyə gəldikləri gün Ağdam istiqamətində döyüşə yollanırlar. Elə həmin gün də – 1993-cü il dekabr ayının 28-də mühasirəyə düşürlər. Məcnunov Xəqani Vaqif oğlu, Məmmədov Pənah Balay oğlu döyüşdə itkin düşürlər. Onların sonrakı taleyi haqqında bu gün də heç bir məlumat yoxdur.

Xəyyam Möhsün oğlu Məcnunov isə ağır yaralanır. Uzun müalicədən sonra sağlamlığı qismən bərpa olunur. Qarabağ müharibəsi əlilidir.

Oğuldərə kəndi erməni yaşayış məntəqələri ilə həmsərhəd deyil. Erməni separatçıları daha çox həmsərhəd kəndlərə hücum edir, Laçının mərkəzini atəşə tuturdu-lar. Azərbaycan Ordusu hələ yenicə yaranmağa başla-yırdı. Ona görə də erməni separatçılarının qarşısına çıx-mağa, hücumunu dəf etməyə hərbi qüvvə çatmırdı. Bu işi kənd sakinləri, qonşu kəndlərdən köməyə gələnlər və könüllü özünümüdafiə dəstələri həyata keçirirdi. Demək olar ki, hər kənddə özünümüdafiə dəstələri yaradılırdı. Rayon mərkəzindən tez-tez kömək istənilirdi.

1992-ci ilin soyuq qış ayları idi. Hava qarlı və şaxtılı idi. Küləyin viyılması və tufanın uğultusu ac qurd kimi ulayırdı. Qar göydən elə yağırı, sanki ələkdən un ələnilir. Belə bir vaxtda Laçından xəbər göndərildi ki, əhali köməyə gəlsin, ermənilər yenə hücumu keçib. Hava sərt olsa da, xəbər bir anda kəndin hər evinə yayıldı. Əli silah tutan kəndin ortasına toplandı. Ata-babadan qalan ov silahlarını götürüb Laçına köməyə getdik.

Qonşu kəndlər də köməyə çağırılmışdı. Qar, çovğun insanların yolunu kəsə bilmədi. Erməniyə nifrət və vətən sevgisi insanı qılınc kimi kəsən qar-çovğundan qat-qat güclü idi.

Köməyə gedənlər nə vaxt geri qayıdacaqlarını bilmədiklərindən özləri ilə mümkün qədər çox azuqə də götürdülər. Amma bu məsələdə ehtiyatlı olmaq lazım idi. Çünki bizi aldada, əvvəlcədən hazırlanan plan əsasında silahları təhvil verməyi tələb edə bilərdilər. 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusən Ermənistanla sərhəddə yaşayan əhalidən ov silahlarını belə toplayırdılar. Hamını xəbərdar etdim ki, vəziyyəti öyrənmədən silahları heç bir halda Laçına, rayon mərkəzinə aparmaq olmaz.

Qarıkaha kəndindən keçib getdik. Bu kənddən rayon mərkəzinədək xeyli məsafə var. Qarıkahaya çatanda ortaya problem çıxdı. Buradan rayon mərkəzinə necə getməli? Silahı da yolda qoymaq olmazdı. Rayonun mərkəzində dərin bir dərə var. Maşın orada qaldı. Biz Xalq Cəbhəsinin Laçın rayon şöbəsinin qərargahına yollandıq. Öyrəndik ki, təhlükə hələlik sovuşub, erməni sepa-

ratçılarının hücumunun qarşısı alınıb. Evə qayıtmalı olduq. Gecənin soyuğu hamının iliyinə işləmişdi. Üç dəfə Laçına köməyə getdik. Amma heç birində bizi döyüşə göndərmədilər.

Yeni yaranan özünümüdafiə batalyonunun əsgərlərinə kömək üçün pul, ərzaq, yun corab yığıb çatdırırdıq. İnsanlar sonuncu qəpiklərini, ayağının corabını məmnuniyyətlə əsgərlərə verirdilər. İnanırdıq ki, onlar torpaqlarımızı, bizi düşməndən qoruyacaq. Təəssüf ki, belə olmadı.

Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin 1989-cu ildən Ermənistanla quru yol əlaqəsi kəsilmişdi. Laçın-Gorus yolu bağlandığına görə Dağlıq Qarabağ erməniləri Ermənistana təyyarə və vertolyotla gedib-gəlirdilər. Qarabağdan Ermənistana gedən hava dəhlizlərindən biri Oğuldərənin üzərindən keçirdi.

Gün ərzində onlarla vertolyot Ermənistandan Qarabağa və əks istiqamətə uçurdu. Lakin Oğuldərədə yerləşən və guya gecə-gündüz keşik çəkən hərbiçilər bir dəfə də olsun ermənilərin vertolyotlarına atəş açmırdılar. Yerli sakinlər buna öz etirazlarını bildirəndə isə “Yuxarıdan icazə vermirlər” cavabını alırdıq. Sonralar məlum oldu ki, həmin təyyarə və vertolyotlar Ermənistandan Dağlıq Qarabağa silah-sursat daşıyırmış. Bu silahlardan Azərbaycan torpaqlarının işğal olunmasında istifadə edildi.

Bir fakt, yəqin ki, Oğuldərə sakinlərinin yaddaşından heç vaxt silinməyəcək. Kənd sakinləri təhlükənin yaxınlaşdığını hiss etdiklərindən bir neçə yerdə post qurmuşdular. Postda dayananlardan biri Ermənistandan Qarabağa uçan vertolyota atəş açmışdı. Bu hadisənin üstündən bir-iki gün keçməmiş Laçın rayonunun milis və təhlükəsizlik orqanlarından nümayəndələr gəlib kənddə axtarış apardılar, sakinləri sorğu-suala tutdular. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları atəşi kimin və nə səbəbə açdığını araşdırırdılar. Onların məqsədi erməni vertolyotuna atəş açan şəxsi tapıb cəzalandırmaq idi. Ancaq heç kim ad çəkmədi. Onlar da atəş açanı tapa bilməyib geri qayıtdılar.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımından sonra Oğuldərə sakinləri arasında narahatlıq daha da artmışdı. Bu qırğından sonra kəndə sanki qəm dumanı çökmüşdü. Adamlar günün əksər hissəsini televiziya və radionun qarşısında keçirir, hadisələri həyəcanla izləyirdilər. Hər yerdə bu məsələlər müzakirə olunur, ermənilərin hücumu zamanı kəndi necə müdafiə etmək götür-qoy edilirdi. Sanki böyükdən-uşağa hamı erməni təhlükəsinin tezliklə Oğuldərəyə çatacağını duyurdu...

Ancaq 1992-ci ilin yaz aylarında kənddə həyat öz axarı ilə davam edirdi. İlin bu çağında bizim yerlərdə təbiət göz oxşayır. Artıq yazın isti nəfəsi duyulur, dağları ağ ümmana çevirən qar əriyib yox olur, çaylarda axan

suya dönür, dağlar və düzənliklər yaşıllaşır, novruzgülü, bənövşə və nərgiz dağların döşünü bəzəyirdi. Payız aylarında isti yerlərə uçub gedən quşlar, mal-qoyun saxlamaq üçün aran rayonlarına köçmüş insanlar geri qayırdılar...

Erməni separatçılarının törətdikləri təhlükə, atəş səsləri təbiətin bu gözəlliyinə və füsunkarlığına təsir göstərmək qüdrətində olmasa da, hiss olunurdu ki, artıq adamlar bu gözəllikdən çox da həzz almır, yazın gəlişinə ürəkdən sevinə bilmirdilər. Ancaq kənd sakinlərinin əli işdən soyumamışdı. Hamı bağ-bostanını əkib-becərir, yaylağa köçməyə hazırlaşır. Heç kəs Laçının işğal olunacağına inanmırdı.

1992-ci ilin may ayının 8-i Azərbaycan tarixinə və xalqımızın yaddaşına qara hərflərlə yazıldı. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan qədim və gözəl Şuşa düşmən caynağına keçdi, ermənilər Şuşanı işğal etdi. Artıq hamının qulağı səsdə idi, kənd sakinləri arasında yalnız bir məsələ müzakirə olunurdu: Laçının və bizim taleyimiz necə olacaq? Laçın da düşmən əlinə keçəcək? Bu arada şayiələr də sürətlə yayılır, kənd sakinlərini qorxu içində saxlayırdı.

1991-ci ilin sonlarından yaranmağa başlayan Azərbaycan Ordusunun bölmələri Oğuldərə ərazisində bir neçə post qurmuşdu. Hərbi hissənin qərargahı qonşu Qorçu kəndinin məktəbində yerləşirdi. Tez-tez qərargaha gedir, yaranmış vəziyyəti öyrənməyə çalışırdı.

Laçınlılar, o cümlədən Oğuldərə camaatı dəhşətli köçkünlük bəlasına düşər oldu 1992-ci ildə! Abad kəndləri yüz ilin xarabalığına döndərən il oldu 1992. Hələ 1991-ci ilin axırlarından – Laçının işğal olunduğu 1992-ci ilin 18 mayına, qaçqın düşdüyümüz günlərə xeyli qalmış – kənddə bir narahatlıq vardı. Bəziləri fəlakət olacağını düşündülər. Narahat olanların əksəriyyəti yaşlı insanlar idi. Cavanlar bu məsələyə o qədər də əhəmiyyət vermirdilər. Sonrakı hadisələr yaşlıların narahatlığının əsassız olmadığını göstərdi. Doğma yurdumuz işğal olundu, evimizdən didərgin düşdük, ağır köçkünlük həyatı yaşamaq olduq.

Kəndə haradansa sayı-hesabı olmayan bayquş uçub gəlmişdi. 1992-ci ilin əvvəllərində bayquş sanki bu kənddən başqa yer tanımırdı, özünə yuva qurmağa yeri yox idi. İkinci hal kənddə itlərin ulaşması idi. Bir it ulamağa başlayanda elə bil obanın itləri bunu gözləyirmiş kimi ağız-ağıza verib ulayırdı. İtlərin səsindən qulaq tutulurdu. Yaşlı insanlar bayquşların kəndə yığılmasını da, itlərin ulaşmasını da bədlük əlaməti sayırdılar.

Novruz bayramına yaxın itlərin ulaşması, demək olar, hər gün bir neçə dəfə təkrarlanırdı. Yaşlılar deyirdilər ki, 1937-ci ildə də (repressiya illərini nəzərdə tuturdular), İkinci dünya müharibəsi illərində də belə olub: “Cavanlar getdi müharibəyə, kənddə başı papaqlı qalmadı”.

1992-ci il qeyri-adi il oldu. Getsin, gəlməsin. May ayının 14-ü idi. Bakıdan gəlmiş maşınlar kəndə çatdı. Maşınları Bakıdan Oğuldərəyə kənd sakini Baxşeyiş Ağayev gətirmişdi. O bildirdi ki, artıq Laçın tamamilə boşalıb, rayon mərkəzində hərbi və polislərdən başqa, demək olar ki, heç kim qalmayıb. Oğuldərə rayon mərkəzindən 70 kilometr uzaqda yerləşdiyindən rayonda hansı hadisələrin baş verdiyindən çətin xəbər tuta bilirdik, bəzi hallarda isə bu məlumatlar doğru olmurdu.

Laçın rayonunun mərkəzində yaşayan əhali köçsə də, kəndlərdə hələ də yaşayış vardı. Köçmək istəyən çox olduğundan Laçında maşın tapmaq mümkün deyildi. Biz isə köçmək, doğma ev-əşiyimizi tərk etmək istəmirdik. Ona görə də çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdük. Təəssüf ki, həyatımızı qurtarmaq üçün kəndi tərk etməkdən başqa çıxış yolumuz da qalmamışdı.

Bir yerə yığılıb xeyli məsləhətləşdik. Əksəriyyətin fikri ondan ibarət oldu ki, biz heç yerə köçməməli, ermənilərə müqavimət göstərməliyik, ata-babalarımızın uyuduğu doğma və müqəddəs torpaqlarımıza düşməni ayağının dəyməsinə imkan verməməliyik. Hətta Bakıdan gələn maşınları geri qaytarmaq da istədik. Lakin gözümüzün qabağına Xocalı soyqırımı, ermənilərin orada azərbaycanlı qız-gəlinlərin, qadın və körpələrin, qocaların başına gətirdiyi faciələr gəldi. Belə qərara aldığımız ki, qocaları, qadınları və uşaqları erməni cəlladlarının caynağına vermək olmaz. Ona görə də

yaşlılar, uşaqlar və qadınlar daha təhlükəsiz yerə köçürülməlidir.

Ancaq Bakıdan gələn maşınlarla yalnız bir neçə evin əşyalarını köçürmək olardı. Bu səbəbdən hər evdən bir neçə xalça, yorğan-döşək götürmək mümkün oldu. Qoca-qarını, uşaqları və qadınları maşınlara mindirdik. Hamı ağlaşır, heç kəs ev-eşiyindən ayrılmaq istəmirdi. Yaşlı insanları isə erməni təhlükəsinin real olduğuna inandırmaq, kənddən çıxarmağa razı salmaq olduqca çətin idi.

Anam Rəhimə İbrahimovaya dedim ki, erməni silahlı quldurları Laçını işğal ediblər, kəndləri zəbt edə-edə Oğuldərəyə yaxınlaşırlar. Ona görə də burada qalmaq olmaz, ermənilər bizi qırar, əsir aparar, hazırlaş, gedirik. Amma anam kənddən çıxmaqdan imtina etdi. Dedi ki, bura bizim ata-baba yurdumuzdur, min bir əziyyətlə ev tikmişik, indi buranı qoyub heç hara gedən deyiləm, ermənilər burada qala bilməz, gəlsələr də, çıxıb gedəcəklər. Mənim təkidlərim nəticəsiz qalırdı. Vəziyyət belə olanda anama dedim ki, kənddən çıxmağımız müvəqqətidir, uzağa getmirik, Çilgəz dağına aşılıb Kəlbəcərin Tirkeşəvənd kəndinə gedəcək, bir necə gün orada qalacağıq. Vəziyyət sakitləşəndə, ermənilərin hücumunun qarşısı alınanda geri qayıdacaq, evimizdə yaşayacağıq. Dayanıb danışmağa vaxt yox idi. Düşmən təhlükəsi yaxınlaşırdı, ermənilər Laçının rayon mərkəzinə yaxın kəndlərini işğal edib evləri yandırırtdılar, tüstü ərsə qalxırdı. Əslən Bakıdan olan sürücü burada vəziyyətin belə ağır

olduğunu təsəvvür etməmiş, gördüklərindən dəhşətə gəlmişdi, ciddi təlaş keçirir, bizi tələsdirirdi.

Uşaqları hazırlayıb paltarlarını geyindirirdik, maşına müəyyən kiçik əşyalar yığdıq, dəfələrlə evə qayıdır, nə-sə götürüb kəndin ortasında dayanmış maşına aparırdıq. Başımız qarışıq idi. Beş evin hərəsindən bir necə kiçik əşyanı maşına yığdıq, 40 nəfərə qədər adam üçün yer saxladıq.

Maşın hazır oldu, yola düşürdük. Anamı aparmaq üçün evə qayıtdım. Amma tapmadım, evdə yox idi, hə-yətə çıxıb çağırdım, cavab vermədi, uşaqlar qaça-qaça ətrafı axtardılar, yerini müəyyənləşdirə bilmədik. Artıq hamı maşına yığılmışdı, axşam düşürdü.

Elə bu arada məlumat aldığımız ki, erməni silahlı dəstə-ləri Laçının mərkəzini işğal edib, Laçın–Qubadlı yolunu isə bağlayıblar. Bizim bir yolumuz – Murovdağdan aşan Laçın–Kəlbəcər–Xanlar (hazırkı Göygöl rayonu) yolu ilə hərəkət etmək imkanımız qalırdı. Murovda isə, de-mək olar, ilin bütün fəsillərində qar olur və hər maşın bu dağ yolunda hərəkət edə bilmir. Üz tutduq Kəlbəcəərə doğru. Anam kənddə qaldı. Lakin tək olmadığından o qədər də narahat deyildim. Oğuldərədə hələ xeyli adam vardı. Həyat yoldaşım Zeynəb Əliyeva və böyük oğlum, 12 yaşlı İmdad Əlizadə mal-qoyuna baxmaq, təsərrüfatı idarə etmək üçün kənddə qaldılar, özüm isə uşaqları qo-humlardan birinin evində yerləşdirdikdən sonra dərhal geri qayıtmağı planlaşdırırdım. Maşındakı kənd sakinlə-ri bunlar idi:

1. Əliyev Əli Əliqəmə oğlu
2. Əlizadə Turac Əli qızı
3. Əlizadə Babək Əli oğlu
4. Əlizadə Mirzə Əli oğlu
5. Əliyeva Rəhimə Əli qızı
6. Əliyev Xıdır Əli oğlu
7. İlyasov Yahya Kərbəlayı Qənbər oğlu
8. İlyasova Hürü İsmayıl qızı
9. İlyasov Ənvər Molla Zülfüqar oğlu
10. İlyasova Pəri Xudaverdi qızı
11. Zülfüqarov Arif Ənvər oğlu
12. Zülfüqarova Səfa Arif qızı
13. Zülfüqarova Sayalı Arif qızı
14. Zülfüqarova Raya Arif qızı
15. Zülfüqarov Ənvər Arif oğlu
16. Zülfüqarova Pəri Arif qızı
17. Zülfüqarova Qızbəs Arif qızı
18. İlyasova Gülgəz Şamil qızı
19. Ağayev Baxşeyiş Qəzənfər oğlu
20. İlyasova Nərgiz Yahya qızı
21. Ağayeva Nərgiz Hümbət qızı
22. Ağayeva Tünzalə Baxşeyiş qızı
23. Ağayev Əhməd Baxşeyiş oğlu
24. İlyasov Məhəmməd Yunus oğlu
25. İlyasov İlyas Yunus oğlu
26. İlyasova Zibeydə Yahya qızı
27. İlyasova Şəfiqə İsmayıl qızı
28. Əmrahova Məhluqə İsrafil qızı

29. İlyasov Vüqar İlyas oğlu
30. İlyasova Məhluqə İlyas qızı
31. İlyasov Məhəmməd İlyas oğlu
32. İlyasova Mələhət Xasay qızı
33. İlyasov Xaləddin Əşrəf oğlu
34. İlyasov Dağbəyi Əşrəf oğlu
35. Məmmədov Pənah Balay oğlu (Pənah 1993-cü il dekabrın 28-də Ağdam rayonunun Güllücə-Salahlı kəndləri uğrunda gedən döyüşlərdə itkin düşüb).

DAĞDAN ENİŞ

Laçından Kəlbəcərə gedən torpaq yol uzaq və narahat olduğundan Oğuldərədən çıxdığımız gün Murovdağı aşma bilmədik. Gecə Kəlbəcərin Qamışlı körpüsünün yanında qaldıq. Qamışlıdan Murova mayın 15-i səhər tezdən yola düşdük. Murovu aşmaq heç də asan deyildi. Bu dağ Azərbaycanın ən uca, başı buludlara çatan və hər zaman qarla örtülü, yüksəkliyindən baxanda ətəyi görünməyən əzəmətli dağlarından biridir. Dibi görünməyən uçurumlar adamı vahimələndirirdi.

Belə bir yolla yük maşınında qocaları, uşaqları aparmağa məcbur olmuşduq. Dağın sinəsi, çayın qırağı ilə uzanan yolun sağı və solu meşəlikdir. Maşın yolun sol tərəfi ilə axıb Tərtər çayına qovuşan kiçik çayın sahiliylə atıla-düşə Murova doğru irəliləyirdi. Burada Kəlbəcərin Yanşaq kəndi yerləşir. Yeni çəkilmiş Kəlbəcər–Xanlar–Gəncə yolunun üstündədir. Yanşaq Kəlbəcərin Murovun ətəyində olan axırıncı kəndidir.

Kəndi keçib dağa qalxdıq. Bu yolla birinci dəfə idi gedirdik. Ermənilər Kəlbəcərin Ağdərədən keçən yolunu bağlayanda Kəlbəcər–Xanlar yolu çəkilməmişdi. Kəlbəcər–Ağdərə yolunda ermənilər xeyli azərbaycanlı öldürmüşdülər. Camaat Kəlbəcərə çox uzaq yolla, Tərtər–Ağdam–Ağcabədi–Beyləqan–Füzuli–Cəbrayıl–Qubadlı–Laçın yoluyla dolanıb çatırdı. Əhali bu uzaq və

əzablı yolu keçməyə məcbur edilmişdi. Tərtərdən Kəlbəcərə iki-üç saatlıq yoldur, amma Ağdərə yolu bağlandığından iyirmi saatdan artıq maşın sürmək lazım idi. Sonra Kəlbəcər–Xanlar yolunu çəktilər. Yaxşı ki çəktilər, yoxsa 1992-1993-cü illərdə Laçın və Kəlbəcər tam mühasirədə qalar, ermənilər əhalini qırardılar.

Mayın ortaları olsa da, Murovda yolun qıraqlarında qar maşından qat-qat hündür idi. Buldozerlər qarı kürüyüb təmizləyəndə maşınlar saatlarla dayanmalı olurdu, yolda əvvəli-sonu görünməyən tıxac yaranmışdı. Qar uçuqunu adamı daha çox qorxudurdu. Yolla tez getmək mümkün deyildi. Qorxa-qorxa, addım-addım gedirdik. Əslində getmirdik, sürünürdük. Hər tərəf qar və buz dağları, dibi görünməyən uçurumlar... Külək əsir, soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi. İki gündü ac-susuz yol gələn uşaqlar çörək, su istəyir, ağlayırdılar, qadınların naləsi ərsə qalxmışdı. Yolda saatlarla gözləmək adamın əsəblərini tarıma çəkirdi, Murovu aşmaq mümkün olmurdu. Dağı aşmaq üçün gözlədiyimiz vaxt güclü külək əsməyə və qar yağmağa başladı. Bundan sonra vəziyyət daha da ağırlaşdı. Burada yaranan durum insanı dəhşətə gətirirdi.

Dağı qəlbimiz dağlana-dağlana, hər dəqiqəsi Murovdağ boyda əzabla aşdıq.

Murovun Xanlar rayonu tərəfində, dağın ortasında “Yol evi” adlanan kiçik bir tikili vardı. Bu kiçik, birmərtəbəli, yöndəmsiz bina dağın sinəsi ilə yol açan

fəhlələr üçün tikilmişdi. Nə qədər ağır olsa da, yenə də qəlbimizdə, özümüzdə bir daxili qüvvə duyurduq. Elə bilirdik ki, bu əzab-əziyyətə tezliklə son qoyulacaq, hər şey öz yoluna düşəcək, ev-eşiyimizə qayıdacağıq, beş-on günlük əzaba dözməliyik. Bilmirdik ki, fəlakət indi başlayır.

Murovdağın Xanlar–Gəncə üzündə yolun buzu şüşəyə bənzəyirdi – bəyaz və ləkəsiz, hamar. Maşının qəzaya düşməsindən qorxurduq. Təkər yeri tutmurdu. Sürücünün təkərə doladığı zəncirin hesabına yavaş-yavaş, addım-addım irəliləyirdik. Piyada yeriyə bilən adamları maşından düşürdük. Maşın qabaqda, adamlar isə ehtiyatla maşının arxasınca gedirdi. Sürücünün kiçik bir ehtiyatsızlığı faciə ilə nəticələnə bilərdi.

Bütün günü belə əziyyətlə getdik. Qarlı dağlar arxada, başımızın üstündəki buludların arasında qalmışdı. Dağın ətəyinə, rahat yola sağ-salamat çatdığımıza şükür edirdik. Dağın ətəyindən Xanlara, Gəncəyə tərəf uzanan yol əyri-üyrü olsa da, rahat və qorxusuz, qarı-buzu olmayan yer idi. Hava da dağın başındakı havadan fərqli, xoş idi. Toğana kəndini keçdik. Hacıkəndə yaxın yolun qırağındakı yeməkxanaya çatdıq. Hamı ac-susuz və yorğun idi. Bir qədər çay içdik, çörək yeyib toxtadıq, gözümüzə işıq gəldi.

Murovdağ geridə qalmışdı. Kim haranı istəyirdisə, sürücü maşını həmin ünvana sürürdü. Ona çox pul vermişdik. Aramıza ayrılıq düşdü. Uşaqlar bir-birindən

ayrılında ağlaşırdılar. Böyüklər isə onları sakitləşdirməyə və tezliklə bir yerdə olacaqlarına inandırmağa çalışırdılar. Arif Zülfüqarov uşaqlarını Bərdənin Qılıçlar (Mollalar) kəndinə, Məhəmməd İlyasov Ağdam rayonunun Çullu kəndinə, mən isə Tərtər rayonunun Hüsənli kəndinə, qayınlarım Hüseynlə Həsənin evinə apardım.

Uşaqları Hüsənliyə qoyub Oğuldərəyə qayıtdım.

Ailəməzdən anam Rəhimə, həyat yoldaşım Zeynəb və oğlum İmrad kənddə qalmışdılar. Mən bir neçə gündən sonra kəndə qayıdanda anamı və İmradı nə yolda, nə də evdə tapdım. Ermənilər ailəmi dörd hissəyə bölmüş, pərən-pərən salmışdılar. İmradı bibim oğlu Sərdar İbrahimov aparmışdı. Maşında S.İbrahimovdan başqa onun həyat yoldaşı Rəhilə İbrahimova, bibimin digər oğlu Məhəmməd İbrahimovun həyat yoldaşı Səfa Paşayeva olub. 12 yaşlı İmradı Oğuldərədən Bərdənin Ağalı kəndinə qədər yük maşınının kabinəsində, dizlərinin üstündə gətirmişdilər. Orada bir necə gün qalandan sonra Hüsənli kəndinə, bacı-qardaşlarının yanına aparmışdılar. Anamı və həyat yoldaşımı isə Kəlbəcərin Tirkeşəvənd kəndində tapdım.

Gəncədən Kəlbəcəyə getmək üçün maşın tapmaq müşkülə çevrilmişdi. Yolda əmim oğlu İlyasla qarşılaşdım. Murovu gecə aşdıq. Sürücü bizi Kəlbəcərin Qamışlı kəndinə çatdırdı. Qamışlıdan Kəlbəcər–Ağdərə yoluna kimi piyada getdik. Yolun kənarında köhnə bir maşın dayanmışdı. Maşında gecələdik. Səhər açıldı. Evdə qalan əşyaları aparmaq üçün maşın axtarmağa başladım. Qamışlı kəndində və Kəlbəcər–Ağdərə yolu-

nun qırağında səhərdən-axşamadək gah o maşının, gah bu maşının dalınca qaçdım. Nə mən, nə də qonşularım ev əşyalarından nəsə çıxara bilmişdik. Maşın tapmamış getmək istəmirdim. Maşınısız getməyin bir mənası yox idi.

Maşın da yağlı əppək olub göyə çəkilməmişdi. Yolda kəndimizdən Nazimin maşınıni gördüm. Nazim dedi ki, kəndə gecə gedərsən, erməni silahlı dəstələri kəndləri işğal edib, Oğuldərəyə yaxınlaşsınlar. Onunla Gəncəyə qayıtmaq qərarına gəldim. Maşın yüklü idi. Yük kuzovdan xeyli yuxarıda dururdu, iplə möhkəm çəkilib bağlanmışdı. Ayrı əlacım qalmadı, yükün üstünə çıxdım, üzüquyulu uzandım. İpdən möhkəm tutdum. Xeyli yol getdik. Üşüdüm və yoruldum. Fikirləşdim ki, gedə bilməyəcəyəm, bundan başqa, yıxılıb ölə də bilərdim. Murovu aşandan sonra yol başaşağı gedir. Onda yükün üstündə dayanmaq qəti mümkün olmayacaqdı.

Maşını saxlatdım və düşdüm. Kəlbəcərin Qamışlı kəndinə qayıtdım. Bu kənddən bir sürücü söz vermişdi ki, mənimlə gedə bilər. Axşama qədər onu gözlədim. Maşın sınımışdı, sürücü onu düzəldirdi. Axşam maşın düzəldi. Lakin sürücü fikrini dəyişdi, dedi ki, getmirəm. Xeyli danışdıq, axırda razılaşdıq.

Tirkeşəvəndin ətrafında mal-heyvan gətirən adamlarla rastlaşdıq. Kəlbəcərin Tunel adlanan ərazisində, Tirkeşəvənd–Başlıbel yolunun kənarı boyu, yolla paralel axan çayın o tay-bu tayında köçlər düşmüşdü. Gecə idi. Yanan ocağın işığında mal-qoyun və ətrafdakı insanlar görünürdü. Soraq edə-edə qonşuları və onlarla

mal-qoyun gətirən həyat yoldaşım Zeynəbi tapdım. Zeynəb, Arif, Fatma, Mötəbər, Güləbətın, Təvəkkül, Ağaşirin, Məmmədalı, Cənnət maşına mindilər. Onlar da kənddən ev əşyalarını gətirməyə gedirdilər. Kəndə yollandıq. Sarıyoxuşu aşanda Lolabağırılı kəndinin günəyində yolda bir maşın durmuşdu. Bizim sürücü istədi ki, onun yanından keçsin. Faraların işığında sürücü elə bildi ki, yol yaxşıdır. Maşın uçuruma düşdü. Maşındakıların qışqırtısı göyə qalxdı. Maşın bir qədər silkələndi, lakin uçurumdan çıxdı. Təhlükədən sağ qurtulduq. Əvvəllər bu dağlardan baxanda kəndlərdən işıq gəlirdi. Yollarda maşınların ardı-arası kəsilmirdi. İndi dağlar sanki yas içindəydi, hər yerdə səssizlik hökm sürürdü.

Oğuldərəyə girdik. Gecə maşını yükləməyə başladım. Onu da deyim ki, qonşular bu maşınla ev əşyalarından nə gətirə bildilərsə, o oldu, hər şey düşməyə qaldı. Çöldə, köçkünlükdə insanların bir yorğanı da yox idi ki, üstünə örtün. Gecə maşını yüklədik, qorxa-qorxa gecə ikən kənddən çıxdıq. Gənc vaxtlarımdan qələmə aldığı hekayə, povest və xatirələrim qaldı. Həyatımın bir hissəsi idi. Ev-əşiyimdən, var-dövlətimdən çox o kitab-dəftər məni yandırır, hər zaman mənəvi əzab verir. Maşınla Tırkeşəvənd kəndinə gəldik. Anam Rəhimə bacım Sədaqətin köçü ilə bir qədər əvvəl bu kəndə gəlmişdi. Burada anamı da maşına mindirdim. Murova tərəf üz tutduq. Qar yağdı. Yolda addım atmağa imkan yox idi.

Maşınlar bir-birinə söykənmişdi. Nə irəli, nə geri tərpənmək mümkün idi, yenə tıxac yaranmışdı. Biz həmin axşam yenə də Murovun ətəyində qarın-palçıqın içində qaldıq. Növbəti gün Murovdağa doğru hərəkət etdik. Yol bağlandığından maşınlar gedə bilmirdi. Bundan xəbər tutan Kəlbəcər polisinin silahlı dəstəsi həmin əraziyə gəldi. Hərəkətə mane olan maşınları kənara çək-dilər. Yol açıldı, hərəkət hər iki istiqamətdə bərpa olundu. Murovu bir günə aşdıq. Neçə günün yorğunu və yuxusuzu idik. Yolda çay içdik, çörək yedik. Maşın dağların enişli-yoxuşlu, çala-çuxur yolundan asfalta çıxdı. Yorğun və yuxusuz olduğumuzdan maşın asfaltla getdikcə elə bil adama layla çalırdı. Göz qapaqları öz-özünə enir, adamı yuxu aparırdı.

Asfaltla xeyli getdik. Ağdam–Bərdə dəmir yolunu keçirdik. Bir də gözümlü açdım ki, maşının qabaq təkərləri dəmir relslərin üstündədir, sol tərəfdən də qatar parovozu gəlir və bizim maşına çatır. Özümdən asılı olmayaraq qışqırdım: “Ayə, bizi qırdın, evin yıxılsın, neyləyirsən, bizi qırdın!” Mənim həyəcanlı və uca səsimdən sürücü dik atıldı. Maşın atıldı–düşdü və dəmir yolunu keçdi. Sürücü maşını saxladı, su verdik, əl-üzünü yudu, özünə gəldi. Anamı və gətirdiyim yükü də Hüsənlidən kəndində qoydum və geri qayıtdım.

Bu mənim bir həftədə Hüsənlidən Oğuldərəyə üçüncü qayıdışım idi. Dördüncü dəfə qarlı Murovu aşaraq piyada mal-heyvanı gətirən ailə üzvlərimə və

kənd sakinlərinə köməyə getməli idim. Hüsənlidən Gəncəyə gəldim.

Gəncədən Murovun ətəyinə qədər getmək üçün çətinliklə maşın tapdım. Çörəyin qıt vaxtları idi, tapılmırdı, baha qiymətə çörək aldım. Murovdağın sinəsi ilə uzanan əyri yolla dağın ətəyindən başına doğru, sonu görünməyən yoxuşu piyada qalxırdım. Tələsirdim, həm də kənddə qalan adamlardan nigaran olduğumdan oturub dincəlmək ağıma gəlmirdi. Bir addım tez getməyi qənimət bilirdim.

Belimdə də ağır çörək şələm vardı. Qabağıma çıxan adamın ac olduğunu hiss edəndə çörək verirdim, bəzən eləsi olurdu özü istəyirdi. Mən də dar gündə etdiyim bu xeyirxahlıqdan fərəh hissi keçirə-keçirə şələmi yerə qoyur, çoxlu adama çörəyi bütöv, tək adama isə əl boyda paylayırdım. Atalar “Bir tikə dağ aşırar” deyib. Kim yeyibsə, halal xoşu olsun! Mənə elə gəlir ki, qardaşımın, ana-bacımın və özümün verdiyim çörək tikəsinin savabı məni qorudu və qurtardı. Rəhmətlik anam ac qarını doyurmağı dünyanın ən şərəfli və savab işi sayırdı.

Murovun ətəyində əmim Yaqub İlyasovla bibim oğlanları Əjdər, Məhəmməd, Sərdar və Əli ilə qarşılaşdım.

Gecə orada qalıb səhər yola düşdük. Mən Kəlbəcərə, onlar isə Xanlar tərəfə. Qamışlı kəndində mal-qaranı gətirənlərlə görüşdüm. Bir neçə günə Murovun Xanlar tərəfinə aşdıq. Dağın ətəyində yolun kənarında köçümüzü düşürdük. Bir çox adam ayrıldı, müxtəlif

rayonlara getdilər. Qalan da çox oldu. Dadaş əmi, Mötəbər, Arif, İlyas, Eldar, Vidadi. Biz qalanlar fikirləşirdik ki, tezliklə öz kəndimizə qayıdacağıq. Ona görə uzağa getmək istəmirdik. Ailələrimizin qalan üzvlərini də apardıığımız rayonlardan bura gətirdik.

Murovdağda bir yerdə qalmaqla taleyin bu ağır yükünü yüngülləşdirəcəyimizi düşünürdük. Pərakəndə, ayrı halda yaşamaq istəmirdik. İstəyirdik ki, harada olsa, bir yerdə məskunlaşaq. Belə bir vəziyyətdə xeyirdə-şərdə də bir yerdə olaq, bir-birimizə dayaq duraq ki, didərginlik dərdi bizə üstün gəlməsin. Qaçqınlığın faciə olduğunu bilirdik. Biz də faciəyə üstün, qalib gəlmək istəyirdik. Amma hələ bilmirdik ki, daha ağır fəlakətlə bundan sonra üzləşəcəyik.

SONUNCU NOVRUZ

Yayı Murovda keçirdik. Burada Laçının digər kəndlərindən də onlarca ailə məskunlaşmışdı. Dağın təmiz havasından udub, soyuq suyundan içdik. Özümüzü ovundurduq, guya heç nə baş verməyib. Alaçığımız yola yaxın idi. Yoldan keçən tanış adamlar dayanır, hal-əhval tuturduq. Rəhmətə gedəni kəndə aparıb torpağa tapşırırdıq. Məskunlaşdığımız yer Laçına yaxın idi. Elə bilirdik Laçın işğaldan azad ediləcək, biz də ev-eşiyimizə qayıdacağıq.

1992-ci ilin yayında Azərbaycan Ordusu cəbhədə uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirdi, Ağdərənin böyük hissəsini, Laçının bir necə kəndini, o cümlədən Oğuldərəni erməni işğalından azad etdi. Laçının işğaldan azad olunan kəndləri bunlardır:

Oğuldərə, Zağaltı, Qorçu, Lolobağırılı, Qarabəyli, Korcabulaq, Ərikli, Qurdqaçı, Dambulaq, Kaha, Muncuqlu, Hətəmlər, Daşlı, Vəlibəyli, Narıclar, Şəlvə, İmanlar, Hacıxanlı, Budaqdərə, Qovuşuq, Piçənis, Ağcayazı, Hacısamlı, Bülövlük, Qaraçanlı, Seyidlər, Pircahan, Alqulu, Qoşasu, Ələkçi, Nağdalı, Şamkənd, Bozdağan, Aşağı Çorman, Yuxarı Çorman, Fərraş, Nöreddin, Arduşlu, Kalafalıq, Bozgüney, Vağazin, Ərdəşəvi, Təzəkənd, Qozlu, Fingə, Haqnəzər, İpək, Ayıbazarı, Bülündüz, Tiğik 1, Tiğik 2, Xırmanlar, Qarıkaha, Zerti, Alxas-

lı, Seyidlər, Mişni, Hoçaz, Mayıs, Sonasar, Soyuqbulaq, Qızılca, Mollalar, Sus və Avazlar.

Yayda bir neçə ailə – Kamal Abdulkərimov, Kərəm Abdulkərimov, Möylan Rəsulov, Musa Rəsulov, Yusif İsgəndərov, Cəlal İsgəndərov, Rasim Məcnunov, Cabbar Cabbarov Oğuldərəyə qayıtmışdılar.

Müxtəlif yerlərdə məskunlaşmış oğuldərəlilər tez-tez kəndə baş çəkirdilər. 1992-ci ilin avqust ayında Murovda olan əhali yavaş-yavaş köçürdü. Həmin dövrdə oğlum İmdadla kəndə getmişdim. Murovdan Oğuldərəyə gedənə qədər bir necə məşın dəyişdik. Kəlbəcərin Tirkeşəvənd kəndində hərbi məşına mindik. “Zil-131” markalı məşının kabinəsində hərbiçilər oturmuşdu, kuzova qalxdıq. İmdad yola bələd deyildi, tez-tez Oğuldərəyə nə qədər qaldığını, nə vaxt çatacağımızı soruşurdu, kəndə getdiyinə görə sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Məşında hərbiçilər musiqiyə qulaq asırdılar, maqnitofonda aşuqların ifasında “Baş Saritel” səsləndirilirdi. İmdad indi də deyir ki, harada “Baş Saritel” musiqisini eşidirəm, tüklərim biz-biz olur, çiskinli, dumanlı, narın yağışlı bir gündə hərbi “Zil-131” məşının kuzovunda doğma Oğuldərəyə qayıtdığımız gün gözlərimin önündə canlanır.

Axşama yaxın Qorçu kəndinə çatdıq. Qorçu Oğuldərə ilə qonşu kənddir. Məşın Laçın cəbhəsinə gədirdi. Qorçuda məşından düşdük. Qaranlıq idi. İmdada dedim ki, burada qohumların birinin evində gecələyək, səhər tezdən Oğuldərəyə gedərik. İmdad etiraz etdi. Oğuldərə ilə Qorçu qonşu kəndlər olsa da, arasında bir xeyli

məsafə var. Yağış yağmışdı, gecə və yol palçıq olduğundan piyada getmək çətin idi. Laçın Rayon Polis Şöbəsinin qərargahı Qorçuda yerləşirdi. Gecə qərargaha getdim, Oğuldərəyə getmək üçün maşın istədim, vermədilər. Gecəni Qorçuda qohumların evində qalası olduq.

Səhər açılanda gördüyümüz mənzərə bizi dəhşətə gətirdi. Qorçu altı kəndin mərkəzi hesab olunurdu. Vaxtilə natamam orta və tam orta məktəb, kənd soveti, kolxoz idarəsi, xəstəxana ancaq bu kənddə yerləşirdi. Hamının yolu bu kənddən düşürdü. Ona görə də Qorçuya hamı doğma evi kimi baxırdı.

Namı və Qorçu çaylarının arasında yerləşir bu kənd. Qorçu çayının kəndlə üzbəüz sahilində meşə zolağı uzadır. Aşağı tərəfdə də nəhəng ağacları, dadlı meyvələri olan meşəlikdir. Bu meşənin qırmızı palıdı dünyada məşhurdur. Babamın anası, atamın anası, anamın anası bu kənddəndir.

Babamın qardaşı, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu, görkəmli maarifçi, 1937-ci ilin qanlı sovet repressiyasının günahsız qurbanı olmuş Müseyib İlyasovun tikdirdiyi, özümün oxuduğum, sonra isə müəllim işlədiyim Qorçu məktəbinə baş çəkdim. Məktəbin özünü yox, külünü gördüm. Adamların yanmış məktəbə baxıb necə göz yaşları axıtıldığının şahidi oldum. Adam yanıb tökülürdü.

Növbəti gün Oğuldərəyə getdik, üç aylıq ayrılığa, doğma ev, torpaq həsrətinə son qoyuldu. İmdadla bir neçə gün kənddə qaldıq, evimizdə özümüzə yer hazırladıq, orada gecələdik, rahat nəfəs aldığımız, ruhumuz dincəldi.

Kənd yüzillərlə insan ayağı dəyməyən xarabalığı xatırladırdı. Yanmış evlər, sahibsiz itlər, biçilməmiş biçənlər, insan olmayan kənd... Təbiət göz oxşayırdı, hər tərəf yaşıllıq idi. Adam doğma yurdundan, evindən ayrılıb soyuq, yağışlı Murovdakı çadıra qayıtmaq istəmirdi. Amma buna məcbur idik. Ailə müvəqqəti evimiz, Murovda idi.

1992-ci ilin sentyabr ayının sonunadək Murovdağın ətəyində alaçıqda yaşadıq. Murovun ətəyində məskunlaşan insanlar arasında köçmək məsələsində böyük mübahisə yaranmışdı. Bir qrup Oğuldərəyə, digəri isə Azərbaycanın başqa rayonlarına köçməyi təklif edirdi. Hara köçmək məsələsində mübahisələr həftələrlə davam edirdi. Doğma yurdundan didərgin düşən, taleyinə köçkünlük yazılan bu insanlar üçün bir-birindən ayrılmaq çətin idi. Ona görə də eyni yerdə məskunlaşmaq üçün hamını qane edəcək variant axtarılır, ortağ məxrəcə gəlinməyə çalışılırdı.

Kənd ağsaqqalı Dadaş İbrahimov sanki bizi gözləyən təhlükəni əvvəlcədən hiss etmişdi. O, Oğuldərəyə qayıtmağın qəti əleyhinə çıxır, təkidlə Azərbaycanın başqa rayonlarından birinə köçməyi təklif edirdi: “Oğuldərəyə qayıtmayın, Aran rayonlarından birinə köçün, dolanışıqdan, yaşlı insanların qürbətdə öləcəyindən narahat olmayın. Əgər mən dünyamı dəyişsəm, heç qəbiristanlığa aparmayın, harada məskunlaşsanız, mənə orada, heyvan ayağı dəyməyən bir yerdə dəfn edərsiz.

Amma Oğuldərəyə qayıtmayın, düşmən kəndin yaxınlığında dayanıb, bizi qıracaq, xocalılıların yaşadıkları faciə bizim də başımıza gələcək”. Lakin övladları bununla razılaşmır, deyirdilər ki, bu qədər köçkünün olduğu bir dövrdə başqa rayonlarda ailəni, mal-qaranı saxlamaq mümkün olmayacaq.

Mən əvvəlcə kəndə qayıtmağı planlaşdırırdım. Lakin sonradan bundan çəkildim. Həmin dövrdə Azərbaycanın nəzarətində olan Ağdərəyə, ya da Tərtər və Biləsuvar rayonlarından birinə köçmək fikrindəydim. Heç kim mənimlə köçmək istəmirdi. Eyni zamanda birlikdə hansısa rayona köçmək təklifimi də qəbul etmirdilər. Oğuldərəyə köçən bir-birinə arxalanırdı. Bəlkə bir nəfər “getmirəm” desəydi, iş pozular, kəndə köçən olmazdı. Murovda isə havalar getdikcə soyuyurdu. Bir dəfə qar yağdı, çox əziyyət və qorxu çəkdik. Güclü qar insanlara və mal-qoyuna ciddi ziyan vurardı. Amma qar tez kəsdi.

Köçməyə maşın axtarırdıq. Bir neçə dəfə Xanlar rayonuna getdik, maşın tapmayıb əliboş qayıtdıq. Bir gün maşın tapdım, gecə sürücünün evində qaldım. Növbəti gün maşınla məskunlaşdığımız əraziyə gəldim. Gördüm ki, mən gələndə qədər maşın tapıb köçüblər. Oğuldərəyə köçdüklərini daşın arasına qoyduqları kağızdan oxudum. Kağıza “Maşın tapıb kəndə köçdük” yazılmışdı.

Xanlar rayonuna qayıtdım, yenə gecə sürücünün evində qaldım. Səhər tezdən Ağdərə yolu ilə gəldim. Zülfüqarlı kəndinin yaxınlığında İstisu adlanan yerdə mal-qoyun apararlara çatdım. Öyrəndim ki, mən maşın

tapıb özümü yetirənə qədər oğuldərəli Həsən Salahov gəlib, onun maşını ilə köçü yığıblar. Gecə İstisuyun yaxınlığındakı düzənlikdə qaldıq. Sabahı gün Sarıyoxuşu aşaraq Oğuldərəyə çatdıq. Elə bilirdik dünyada bizdən xoşbəxt adam yoxdur.

Bizdən sonra Şəki və Qaxda qaçqın kimi məskunlaşmış bir neçə ailə də kəndə qayıtdı. Ailəsi ilə birlikdə köçüb Oğuldərəyə qayıdanlar bunlar idi:

Əliyev Əli

Zülfüqarov Arif

İbrahimov Dadaş

İbrahimov Mötəbər

İbrahimov Təvəkkül

İbrahimov Xasay

İbrahimov Temir

İlyasov Əşrəf

Salahov Tofiq.

Laçın Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Azər Məmmədov, Ali Sovetin deputatı Səlim Səlimov, məsul şəxs Qəzənfər Hüseynov, hərbi komendant Hüseynalı Həsənov Oğuldərəyə gəldilər, ev-eşiyinə qayıdanlara baş çəkdilər, gözəydinliyi verdilər.

Ermənilər Oğuldərəni işğal edəndə onlarca evlə birlikdə kənd məktəbini də yandırmışdılar.

İndi isə kənddə xeyli şagird vardı, uşaqlar təhsildən kənarda qala bilməzdilər. Məktəb təşkil etmək istəyirdim. Oğuldərə məktəbini ermənilər yandırmışdı. Oğuldərəyə gələn rayon rəhbərliyinə fikrimi dedim,

böyük razılıqla qarşıladılar. İşə başladım. Gəncəyə gəldim. Təhsil şöbəindən plan və proqram apardım.

Boş qalan qonşu kəndlərin məktəblərindən parta, stol, stul, yazı lövhəsi, jurnal gətirmək lazım idi. Soraqlayıb öyrəndik ki, Şəlvə məktəbinin bir hissəsini ermənilər yandırılıb, qalanı durur. Məcid Abdulkərimovun maşınında mən, oğlum Babək, Kamal Abdulkərimov, Mötəbər İbrahimov, Sərdar Məcnunov, Rauf Ağalarov, Ağaşirin İbrahimov Şəlvə kəndinə getdik. Şəlvə yaşıl meşənin ortasında yerləşən böyük kənddi. Biz tərəflərdə bu kənd dadlı meyvələri, xüsusən alması ilə məşhurdur. Yaşılığa qər q olmuş kənddə bütün evlərin həyatında böyük meyvə bağları vardı. Erməni işğalına məruz qalan başqa kəndlər kimi, Şəlvədəki mənzərə də adamı dəhşətə gətirir, ürəyini göynədir. Böyük kənddə bir nəfər də qalmamışdı, yanmış evlər, sahıbsız itlər, meyvəsi dərilməmiş bağlar erməni təcavüzünün dəhşətini ortaya qoyurdu.

Parta, yazı lövhəsi, stol-stulu məktəbin həyatına yığılıb maşına yükləmək istəyirdik ki, birdən kəndin başqa yerindən maşın səsi gəldi. Qorxduq ki, ermənilərdir. Qaçıb gizləndik. Bir neçə nəfərdə silah vardı. Onlar silahlarını hazırladılar. Maşın işğal altında olan Laçın tərəfdən yox, çayın yuxarı tərəfindən, xaraba qalmış Hacıxanlı və Qovuşuq kəndləri tərəfdən gəldi. Bu kəndlər bir-birinə yaxındır. Bir yük maşını idi, kuzovunda adamlar. Ehtiyatla maşından düşdülər və silahlarını hazırladılar.

Demə, başqa rayonlarda məskunlaşmış Şəlvə camaatı imiş, doğma kəndi, torpağı ziyarət etməyə, evlərinə baş çəkməyə gəlmişdilər. Bərk narazılıq etdilər. Şəlvə kənd icra nümayəndəsi Rafiq müəllimlə aramızda söz atışması getdi:

- Niyə dağıdırsız?
- Dağıtmırıq, bizim məktəb yanıb, aparırıq məktəbi təşkil edək.
- Bəs bizimki uşaq deyil? Qaytarın yığın yerinə.
- Axı burda bir uşaq da yoxdu...
- Bir-iki aya hamı qayıdır.
- Qış gəlir. Adamların indi geri qayıtması mümkün deyil. Məktəb bağlananda gətirib yerinə qoyarıq.

Mən təkidlə icazə istəyir, həyəət yığdığımız məktəb əşyalarını maşına yükləmək, aparmaq istəyirdim. Rafiq müəllim isə dediyindən dönmürdü. Axırda dilimdən iltizam aldı və bir neçə əşyanı istədiyi vaxt geri qaytarmaq şərti ilə verdi. Nə qədər çalışdım ki, yazı taxtasının ikisini də alım, vermədi. Bir neçə sinfə bir yazı taxtası gətirdik. Beləliklə, Oğuldərə məktəbi düşmən gülləsi altında fəaliyyət göstərməyə başladı. Kəndə qayıtmayan müəllimləri də əvəz edirdik.

Laçın qaçqın düşənədək Oğuldərə məktəbinin böyük müəllim kollektivi var idi – Qasımov Rüstəm, Məcnunov Möhsün, Bəşirov Abbasəli, İbrahimov Xasay, Mirzəyev Əkbər, Salahov Müzəffər, Salahov Tofiq, Məcnunov Camal, Məcnunov Cəfər, Ağakışiyev Ağakışı,

Məcnunov Barat, Ağayev Baxşeyiş, Məmmədov Müzəffər, Məmmədov Məzahir, İbrahimov Məhəmməd, Paşayeva Səfa, Ağalarov Yavər, İbrahimova Teyfə, Şirinoва Xədicə, Məcnunov Vəli, bir də mən.

Məktəbi babamın qardaşı Müseyib İlyasov yaradıb. Laçın rayonunda və Oğuldərə kəndində ziyalı nəslin yetişməsində çox böyük zəhməti olub o kişinin...

İkinci dünya müharibəsinə gedən Oğuldərə müəllimlərinin əksəriyyəti geri qayıtmamış, döyüslərdə həlak olmuşdu. Onlardan Əmrahov Allahverdi, İbrahimov Nemət, Məmmədov Teyyub, Həsənov Aslan, Məcnunov Baratın adını çəkmək olar. Əsrin ortasında bu qədər təhsilli insanın həlak olması bir kənd üçün böyük itki idi. Amma bu böyük itkiyə baxmayaraq, oğuldərəlilər təhsildən uzaqlaşmadılar, kənddə yeni müəllim nəslə formalaşdı. Həmin müharibəyə Oğuldərədən 50 nəfərə yaxın adam gedib, əksəriyyəti qayıtmayıb...

Kənddə qalan sahibsiz itlərə yazığımız gəlirdi. İtlərin çoxunu ermənilər güllələmişdi. Qalanlarını isə biz, kənddəkilər saxlayırdıq. Süleymanın itini Arif saxlayırdı. Bir gün Arifin evinin qarşısında dayanmışdıq. Onda gördük Süleyman kəndin ortası ilə gəlir. İt də gördü. Sahibinin qabağına qaçdı, qabaq ayaqlarını sinəsinə qoyub Süleymanı yaladı, zingildədi, zingildədi, zingildədi. İtin sahibindən ayrıldığı bir neçə ay idi. Bu mənzərəyə baxanlardan heç kim göz yaşını saxlaya bilmədi.

Oğuldərə sakini Əşrəf İlyasovun iti onu görəndən bir gün sonra ölmüşdü. Əşrəf deyirdi, it məni görəndə o qə-dər sevinirdi ki, ürəyi partladı.

Oğuldərədə sakit həyat yaşayırdıq. Qonşu Qorçu kəndində Şuşa və Laçının polis şöbələri, Ərikli kəndində isə Laçın Rayon İcra Hakimiyyəti yerləşirdi. Kənddə yaşayan kişilərin hamısı 811 sayılı hərbi hissədə qeydiyyatda idi.

Oğuldərədə yaşadığımız dövrdə döyüşən əsgərlərə əlimizdən gələn qayğıni göstərməyə çalışırdıq. Elə gün olmurdu ki, onların vəziyyətindən xəbər tutmayaq. Doq-quz yaşlı oğlum Babək hər gün onların yanına gedir, əs-gərlər nəyə ehtiyacları olduğunu ona deyir, biz də verirdik, heç nə əsirgəmirdik. Ayrılıqda bacarmayanda isə qonşularla birlikdə həll edirdik. Bəzən 50-60 əsgərə qulluq etməli olurduq. Sayları çox olanda əsgərləri ev-lərə bölürdük.

1993-cü ilin fevralında radio məlumat verdi ki, Kəlbəcər–Ağdərə yolunu ermənilər bağlayıb. Bu yol əvvəlki illərdə də ermənilərin nəzarətində olmuşdu. 1992-ci ilin yayında Azərbaycan Ordusu hücum etmiş, yolu və onun ətrafında olan kəndləri ermənilərdən azad etmişdi. Bunu Kəlbəcərdə bayram kimi qeyd etmişdilər.

Əmioğlu Ramiz Ağayev Oğuldərə kənd icra nümayəndəsinin müavini təyin olunmuşdu və Kəlbəcər–Ağdərə yolundan keçməklə Oğuldərəyə gəlmişdi. Gecə

güclü qar yağmışdı, insanı qılınc kimi kəsən şaxtadan çölə çıxmaq olmurdu.

Gəldiyi gecəni qohumlarının evində qalan Ramizlə səhər görüşdük. Bir neçə saatdan sonra Ramiz getmək qərarına gəldi. Mənimlə sağollaşdı dedi ki, Əli müəllim, salamat qal, Ətrikli kəndinə, dayımgilə gedirəm. “Olmaz, bəri adla, uşaqlar səni atla aparıb yola salar”, – dedim.

Bizim aramızda dərə vardı. O, kəndin ortasından, İbrahim dayımın evinin yanından çağırırdı. Mən isə evimizin həyətinə durmuşdum. Ramiz cavab verdi ki, at minməli gün deyil, soyuqdur.

Razılaşmadım:

– Gəl səninlə bir sabahın xeyir edək, sonra gedərsən.

Ramiz gəldi. Süfrə arxasında olanda Ramizə dedim ki, bir də, ya qismət, görüşək, görüşməyək. Bizim həyatımız hər an təhlükədədir. Bir yolumuz vardı – Kəlbəcər–Ağdərə yolu, onu da bağladılar. Ermənilər bizi Xocalıdakı kimi qıra bilər. Onda bizi yada salarsan.

Dediklərim doğru çıxdı. O gün süfrə arxasında bizimlə birgə əyləşən Mötəbər və Ağaşirin itkin düşdülər, hələ də onların taleyindən bir məlumat yoxdur. Biz əmioğlular bir daha bir yerə yığıla bilmədik.

Axır çərşənbə və Novruz bayramında uşaqlar kəndin yiyəsiz evlərini bir-bir gəzir, qapılarda tonqal qalayır, qırmızı bağlayırdılar. Elin dağa gəlməsinə darıxırdıq. 1993-cü ilin Novruz bayramı bizim doğma ev-əşiyimizdə keçirdiyimiz sonuncu bayram oldu. Aradan bir həftə keçməmiş təzədən qaçqın düşdük.

AYRILIQ

1993-cü il martın 31-i. Soyuq və küləkli bir gün idi. Görünür, təkcə təbiətlə bağlı deyildi, həm də yaxınlaşan düşmən təhlükəsinin gətirdiyi soyuq idi. Oğuldərədən bir neçə kilometr aralıdakı cəbhə bölgəsindən həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. İşğal zamanı elektrik, telefon xətləri də sıradan çıxarılmışdı. Azərbaycan Ordusu Laçının bir neçə kəndini, o cümlədən Oğuldərəni erməni işğalından azad etsə də, Laçının mərkəzi düşmənin nəzarətində olduğundan kommunikasiya xətlərini bərpa etmək mümkün olmamışdı. Ona görə də ölkədə, cəbhə xəttində baş verən hadisələr haqda xəbərləri öyrənmək çox çətin idi. Məlumatları yalnız el arasında “əl radioları” adlandırılan kiçik radioqəbuledicilərdən almaq mümkün olurdu.

Radio xəbər verirdi ki, Ermənistan silahlı birləşmələri Kəlbəcərə hücumları intensivləşdirib, rayon bir neçə istiqamətdən düşmən həmləsinə məruz qalıb. Cəbhə bölgəsindən aldığımız xəbərlər də narahatlığımızı artırır. Çünki Kəlbəcərin işğalı bizim erməni mühasirəsinə düşməyimiz demək idi. Düşmənin caynağından qurtulmaq üçün uzaq yol qət edib Kəlbəcərdən keçməliydik. Ermənilər Kəlbəcəri işğal edənədək oradan çıxma bilməsək, bizi ölüm, əsir düşmək təhlükəsi gözləyirdi.

Laçından Kəlbəcərə gedən yolun kənarında yerləşən Qorçu kəndinin sakinləri deyirdilər ki, bir neçə gündür Laçın cəbhəsində yerləşən Azərbaycan qoşun birləşmələrini, texnikanı yerləşdikləri mövqelərdən çıxarıb gecəylə Kəlbəcər istiqamətinə aparırlar. Xəbər bizi narahat etdi. Səbəbini öyrənməyə çalışsaq da, bunun bir nəticəsi olmadı. Laçın cəbhəsində yerləşdirilmiş ordu hissələrinə rəhbərlik edən şəxslərdən yalan cavablar aldıq. Dedilər ki, Laçın cəbhəsindən qoşunların çıxarılması ermənilərin Kəlbəcərə hücumu ilə bağlıdır, yuxarıdan Kəlbəcərə kömək göndərilməsi haqda göstəriş verilib. 701 sayılı birqadanın komandiri polkovnik Əzizağa Qənizadə dedi ki, narahat olmayın, ermənilər Kəlbəcərə hücum edib, cəbhənin həmin istiqamətində kömək lazımdır, bir neçə gündən sonra ordu geri – Laçın cəbhəsinə qayıdacaq. O bizi arxayın etdi ki, Laçın cəbhəsində əsgər çoxdur. Ermənilər heç nə edə bilməzlər. Təbii ki, real təhlükə ilə üz-üzə olduğumuza görə bu cavablar bizim narahatlığımızı azaltmadı.

Mart ayının 30-da axşam tərəfi məlumat aldıq ki, qonşuluqdakı Qorçu kəndinin sakinləri artıq kəndi tərk etməyə başlayıblar. Bu xəbəri eşidən kimi kəndin ortasına toplandıq, müzakirə etdik və sabaha qədər gözləmək qərarına gəldik. Sabah yenidən Laçın cəbhəsinin qərargahının yerləşdiyi Ərikli kəndinə gedib vəziyyəti öyrənməyi nəzərdə tuturduq. Gecəni narahat yatdıq. Evimizin pəncərəsi kəndə daxil olan yola tərəf idi. Yatmamışdan əvvəl uşaqlarıma dedim ki, ermənilər gecə hücum etsələr, çölə çıxmayın, evin künclərində

gizlənin. Yatağa girəndə paltarlarımı soyunmadım, avtomat silahı hazır vəziyyətdə, ehtiyat güllələrlə bir yerdə yastığımın altına qoydum. Gecə nə baş verəcəyini heç kim bilmirdi.

Səhər açıldı. Təqvimdəki tarix 31 martı göstərirdi. Mal-qoyuna ot, su verib evə qayıtdıq. Səhər yeməyi üçün süfrə arxasında oturduq. Həyat yoldaşım samovardan çay süzürdü. Amma heç kim bir tikə də yemirdi. Oturduğumuz otağın pəncərəsindən kəndə daxil olan yol görünürdü. Kəndimizə iki nəfər hərbi geyimli şəxs gəldi. Dərhal həyəətə çıxdım, uşaqlar da ardımca gəldilər. Süfrə açıq, çay stəkanlarda qaldı. Kəndə gələnlər Laçın polisinin əməkdaşları idi. Biri vaxtilə şagirdim olmuşdu, qorçulu Cəfərin oğlu Zöhrab idi. Bizə vəziyyətlə bağlı məlumat vermək üçün gəlmişdilər. Vəziyyətin ağır olduğunu bildirdilər:

– Əli müəllim, vəziyyət çox ağırdır. Laçın cəbhəsindəki bütün qüvvələr mövqelərini tərk eləyib. Ermənilərlə üzbəüz postlarda heç kim qalmayıb. Erməni hərbi birləşmələri heç bir maneəyə rast gəlmədən bura yaxınlaşırlar. Təkcə siz qalmısınız. Təcili kəndi tərk eləyin.

Hərbçilər bunu deyib getdilər. Onlardan fərqli olaraq, bizim kəndimizi, doğma evimizi, ata-baba yurdumuzu tərk etməyimiz asan iş deyildi. Digər tərəfdən isə, piyada getməsi mümkün olmayan qocaları, qadınları, uşaqları aparmaq üçün maşın yox idi.

Kənddə yalnız bir nəfərdə – Abdulkərimov Kamalın oğlu Məcidin "QAZ-52" markalı sınıq-salxaq bir

avtomobili vardı. Bu avtomobilin texniki imkanları qarlı-palçıqlı dağ yolları ilə hərəkət etməyə imkan vermirdi. Kəndin ortasında dəhşətli vəziyyət yaranmışdı. İnsanlar ağlaşır, nə edəcəklərini bilmirdilər. Heç kim də qocaları, arvad-uşağı düşmən caynağına vermək fikrində deyildi, onları nəyin bahasına olursa-olsun xilas etmək lazım idi. Düşmən qarşısında ələcsiz və köməksiz qalan adamların bir fikri vardı: nəyin bahasına olur-olsun hamımız bir yerdə hərəkət etməliyik. İstər kənddən çıxmaq olsun, istər qalmaq.

Arif Zülfüqarovun vəziyyəti daha ağır idi. Anası Pəri İbrahimova bir neçə il əvvəl iflic olmuşdu, ağır yataq xəstəsi idi. Arif söylədi ki, anasını aparmaq imkanı olmasa, heç yerə getmək, Oğuldərəni tərk etmək niyyətində deyil, ailəsi, uşaqları ilə birlikdə kənddə qalacaq.

Erməni silahlı birləşmələri artıq bizdən bir qədər aralıda olan kəndləri də tutmuşdular, evləri yandırır-dılar, tüstü göyə qalxırdı. Düşmən heç bir maneəsiz olduğumuz əraziyə yaxınlaşsa da, Arif dediyindən dönmürdü. Qohum-qardaşı belə vəziyyətdə tək qoyub getmək yolverilməz olduğuna görə heç kim bununla razılaşmırdı.

Belə bir ağır vəziyyətdə Kamal oğlunu göndərdi ki, qocalar və uşaqların hamısı hazırlaşsın, maşınla gəlib onları götürməyə. Bir qədər sonra maşın gəldi və yeriyə bilməyən yaşlıları, uşaqları maşına mindirdik. Maşın evlərdən bir qədər aralıda dayanmışdı. Arif neçə ildə yataq xəstəsi olan anası Pəri xalanı kürəyində maşına

gətirdi, yerini rahatladı. Sonradan Pəri xala Murovdağda donaraq dünyasını dəyişmişdi. Arif deyir ki, kürəyimdə apardığım anamla sonuncu görüşüm olduğunu haradan biləydim, bir daha onu görmədim.

Hələ maşın gəlməmiş mən iki körpə uşağımın – Rəhimə və Xıdırın əlindən tutub gözləyirdim. Rəhimənin yeddi, Xıdırın beş yaşı vardı. Onlar altdan yuxarı üzümə baxır, dodaqlarını büzür, ağlamaq istəyirdilər. Amma ağlaya bilmirdilər. Yenə də özümü toplayıb onlara ürək-dirək verirdim. Dilə tuturdum: "Qorxmayın! Qorxulu heç nə yoxdu. Dostlarınız da, yoldaşlarınız, tay-tuşlarınız da burdadı. Siz maşınla gedin, mən də dağı aşıb gəlirəm. Gəlib sizə çatacam".

Maşında oturan Əsli arvad ətrafına narahatlıqla boy-lanaraq həyat yoldaşı Temir İbrahimovun niyə gəlmədiyini soruşdu: "Qoca kişidi. Piyada gələ bilməz. Çağırın gəlsin. Nə ağıl eləyir qalır? Sən Allah, saxla! Mayor, atanı çağır".

Başımız qarışıq idi. Bilmədim ki, çağırın oldu, ya olmadı, amma Temir əmi gəlmədi. İki-cə gün ondan sonra oğlu Ağaşirin, bacısı oğlu Mötəbərlə birlikdə Kəlbəcərdə itkin düşdülər.

Qarı-qocanı və uşağı yığdıq maşına. Maşın yerindən tərpnəndə uşaqlı-böyükklü hamının ağlaşma səsi dağları lərzəyə salmışdı. Bu, bir ildə ikinci dəfə doğma evindən, torpağından didərgin salınan insanların ürək göynədən fəryadı idi. Həmin mənzərə onun şahidi olanların yaddaşından heç vaxt silinməyəcək.

İnsanla dolu "QAZ-52" palçığı yara-yara, sürüşə-sürüşə yola düşdü. Palçığa bata-bata maşının dalınca yüyürdüm, "Ağlamayın, ağlamayın" deyib qışkırdım. Səsimi eşidən olmadı, maşın gözdən itdi. Evə tərəf qayıtdıq. Piyada gedəsi adamları yola salmalı idik. Qalan arvad-uşağı, qız-gəlini piyada yola saldıq. Piyada gedən arvad-uşaq da ağlaya-ağlaya yola düşdü.

Hər kəs öz evindən gücü çatanla – təzə paltar, adyal, ayaqqabı şəllənmişdi. Bundan başqa, yalnız çörək götürülürdü. Az şey götürmək lazım gəlirdi ki, at yolda yorulmasın, tez yerimək mümkün olsun. Bir də ayağı tutmayan adam olsa, ata mindirmək lazım gələrdi.

Oğlum İmdadı yanımda saxladım. Gedənlər kənddən uzaqlaşandan sonra dedim ki, qaç, gedən adamlara çat. Getmək istəmədi, amma mən razılaşmadım. İmdad da yüyürə-yüyürə məndən uzaqlaşdı. Bir neçə nəfər kişi kənddə qaldıq ki, ev-eşiyə, mal-qoyuna baxaq. İki nəfəri – Ağaşirini və Muxtarı piyada gedən dəstəyə qoşduq ki, gedənləri Kəlbəcərin Tırkeşəvənd kəndinə qədər yola salıb bizə bir dəqiq xəbər gətirsinlər, görək Kəlbəcərin işğal olunması şayiədir, yoxsa gerçək, əhali qaçır, çıxır, ya yox...

1993-cü il martın 31-dən aprelin 1-nə keçən gecə Kəlbəcərin Qalaboynu kəndindən olan Əbülfəz yanımıza gəldi, atdan düşmədi. O, 1992-ci ildən Oğuldərədə yaşayırdı, kəndin qurtaracağında heyvan saxlayırdı. Amma ailəsi Qalaboyunda idi. Əbülfəz dedi

ki, ermənilər Kəlbəcəri işğal edib, yol bağlanıb, əhali qaçır, təcili yola düşün, dağlardan aşan gizli yollarla mühasirədən çıxmağa çalışmaq lazımdır. Onun sözlərinə şübhə ilə yanaşdıq, inanmadıq. Müzakirə etdik və getməmək qərarına gəldik. Əbülfəz Oğuldərə sakini Tofiq Salahovun dalınca, ona xəbər çatdırmağa gəlmişdi. Tofiqlə birlikdə getdilər.

Biz isə Oğuldərədə qaldıq və Tirkeşəvəndə xəbər üçün göndərdiyimiz adamları gözlədik. Ondan qorxurduq ki, biz bir yolla gedərik, onlar isə başqa yolla kəndə qayıdar və bir-birimizi tapmırıq. Bir qədər sonra Laçın cəbhəsindən iki nəfər – Şakir İsgəndərov və Ədalət Verdiyev gəldilər. Onlar da dedilər ki, Azərbaycan Ordusu hələ Laçın cəbhəsində dayanıb, mövqelərini müdafiə edir, ermənilərin hücumunun qarşısını alır.

Ağaşirin və Muxtar ertəsi gün gəldilər. Xəbər gətirdilər ki, Tirkeşəvənd kəndində tək-tək adam var, əksəriyyət gedib. Bildirdilər ki, ermənilərin Kəlbəcəyə hücumunun qarşısı alınıb, vəziyyət yaxşıdır. Kəlbəcərdən və Laçın cəbhəsindən gələn xəbərlər üst-üstə düşürdü və bizi arxayın saldı. Bizə də ermənilərin hücumunun dayandırılması lazım idi. Erməni separatçılarının hücumunun qarşısının alındığına dair məlumatlardan sonra kənddə qaldıq.

1993-cü il aprelin 1-də qərara aldıq ki, piyada yola düşənlərin arxasınca getmək lazımdır. Bir o qədər qarı-qocanın, arvad-uşağın əziyyətini beş-altı adam çəkmə bilməzdi. Gedənləri Kəlbəcərin bir kəndində saxlamağı, orada yerləşdirməyi, soyuqdan-aclıqdan qorumağı

düşünürdük. Dedik ki, vəziyyət yaxşı olsa, kəndə qayıdırıq, ağır olsa, Kəlbəcər əhalisinə qoşulub çıxarıq. Bu məqsədlə mən, Mötəbər və Ədalət (Ədalət Laçın rayonunun Lolobağırılı kəndindəndi, anası bizim kənddəndi) saat üçdən sonra yola düşdük.

Kəlbəcərin Oğuldərəyə yaxın kəndi Tirkeşəvənddir, iyirmi-iyirmi beş kilometr uzaqdadır. O kəndi Oğuldərədən uca dağlar ayırır. Enişli-yoxuşlu, daşlı-kəsəkli dağ yolu ilə getmək heç də asan deyildi. Yer pəlçiq olduğundan tez yerimək mümkün olmurdu. Hər beş-on dəqiqədən bir dayanır, ayağımızın pəlçiqini təmizləyir, yola davam edirdik. Beş-on dəqiqə keçməmiş yenə də ayaqlarımız daş kimi ağırlaşır.

Laçınla Kəlbəcəri ayıran Çilgəz yaylağının Sarıyoxuş adlanan yerinə çatdıq. Buradan baxanda həm Laçın tərəfdəki, həm də Kəlbəcər üzdəki dağlar sanki adamın ayağı altında qalır. Dağların sinəsini meşələr bəzəyir. Yazın ılıq, mülayim nəfəsi duyulur, qarı təzəcə ərmiş torpaqdan qalxan xoş ətir adamın burnunu oxşayırdı. Adam bacardıqca bu ətri daha çox canına, sinəsinə, nəfəsinə çəkmək istəyirdi.

Belə ağır faciələrə, dər-d-qəmə baxmayaraq, adam ani də olsa xoşhal olurdu. Dağlar, meşələr yamyaşıl idi. Düşünəndə ki, ata yurdundan, təmiz havadan, uca dağlardan, göz yaş kimi dumduru, soyuq sulu, şırıl-şırıl axan bulaqlardan ayrılmağa məcbursan, adam, heç olmasa, ölüb burada qalmaq istəyirdi. Amma həyat şirindir, ölmək də olmurdu.

Bu yerlərin ta qədimdən erməninin olduğunu göstərən heç bir nişanə yoxdur. Üzü qıbləyə olan qəbirlər, başdaşlarındakı yazılar göstərirdi ki, qədimdə də burada müsəlman-türk yaşayıb. İndi erməni bizi qovur ki, bura sizin torpaq deyil, gəlməsiniz...

Çilgəz dağında, yamaclarda yiyəsiz mal-qoyunun sayı-hesabı yox idi. Sahibləri atıb qaçmışdı. Mal naxırı, qoyun sürüsü bir-birinə qarışmışdı, bir yerdə otlayırdı. Yiyəsiz itlər sahibsiz mal-qoyunun yanınca gəzir, gah hürüşür, gah da o baş-bu başa qaçır, ulaşır, sahiblərini axtarırdı. Bütün bunlar vəziyyətin ağır olduğundan xəbər verirdi.

Tirkeşəvənd kəndinə gəldik. Kənddə bir insan belə yox idi. Lələ köçmüşdü, yurdu qan ağlayırdı. Mal-qara, toyuq-cücə bir-birinə qarışmış, dağlara səpələnmişdi. Çox həyətdə it bağda, evlərin əksəriyyətinin qapıları açıq, süfrələr sərili, samovarlar dəmdə, xəmir yoğrulmuş qalmışdı.

Biz tərəflərdə Tirkeşəvənd Bəylik kəndi kimi tanınır. Bu kəndin adı boş yerə Bəylik deyil. Bir vaxt əsilli-nəsilli bəylərin kəndi olub. İki çayın arasındakı evə tərəf yollandıq. Mötəbər dedi ki, bura Baxış bəyin evidir. Baxış bəyin atası İmran bəyin anası, Baxış bəyin öz anası və Baxış bəyin qardaşı Hacağa bəyin (Hacağanın oğlu Laçında şəhid oldu) həyat yoldaşı bizim kənddəndir, qohumdur. Başqa sözlə, bu xaraba kənddə yenə də öz qohumumuza "qonaq olduq". Guya başqa evə bizi qoymurdular.

Çıraq yandırdıq. Hələ kəndin arası ilə gələndə yolun alt-üstünə yorğan, paltar, ayaqqabı, müxtəlif bağlamalar səpələnmişdi. Mən yolun qırağında uşağımın sığallaya-sığallaya, az-az geyindiği paltarlarını gördüm, az aralıda isə Mötəbər öz uşağının paltarlarını tapdı. Elə düşündük ki, erməni arvad-uşağı girov götürüb, paltarı tökməyə məcbur ediblər. Mühasirədən çıxandan sonra öyrəndim ki, vəziyyət ağır olub, dayanmaq mümkün olmayıb. Ağsaqqallar deyib ki, kimin əlində, şələsində nə varsa töksün. Gecə-gündüz yol gedəcəyik. Onlar da hər şeyi atıblar.

Vaxt az idi. Azca dincəlib geriyyə – Oğuldərəyə qayıtmalı, qalan adamı çıxarmalıydıq. Amma dildə qayıtmaq demək asandır. Çünki yol uzaqdır, çoxlu eniş-yoxuşu var, həm də yağış yağmışdı, qışdan qalan qar əriyirdi, yer palçıq idi. Özümüz də piyadaydıq.

...Olduğumuz evə iki oğlan gəlib çıxdı. Laçının Budaqdərə kəndindən Uğurlunun oğlanları. Eşitmişdim ki, ataları faciəli şəkildə həlak olub. Başsağlığı verdim. Köçləri bir gün əvvəl bizim kənddən keçmişdi. Bunların nəsə işi olub, ayrı düşüblər. Anasını soruşdu. Dedi, burada bizim üçün at bağlamalı idilər ki, minib arxadan onlara çataq.

Biz heç kimi görməmişdik. Qardaşlar tələsirdilər. Yola düşəndə mən də istədim onlarla gedim. Mötəbər ayrılmağa razı olmadı.

Qardaşlar getdi. Mühasirədən çıxandan sonra bildim ki, itkin düşüblər.

Qorxurdum ki, ayaqlarım tutmasın, yorulub yolda qalım. Təklif verdim ki, siz qayıdın kənddə qalan adamın dalınca, mən burada sizi gözləyirəm. Yenə də Mötəbər razı olmadı. Dedi ki, gör neçə yerə bölünmüşük, bir də pərən-pərən düşməyək, bölünməyək. Mötəbər belə deyəndən sonra fikrimi dəyişdim və birlikdə getmək qərarına gəldik.

Bilmirəm bir saat, yoxsa saat yarım dincəldik. Dincəldik deyəndə qərribə səslənir, sanki od üstündə oturmuşduq. Çöldə gecə öz zülmət yorğanını çoxdan yerin üzünə sərmişdi. Geriyə yola düşdük. Yerdə də, göydə də bir qəmginlik var idi. Dağlar da yasa batmışdı.

Oğuldərəyə qayıdırdıq, Tırkeşəvənddən bir qədər aralıda, Kəlbəcər–Laçın yolunun kənarında adyala bürünmüş bir nəfərlə rastlaşdıq. Yanında xeyli mal-qoyun, at vardı. Dedim ki, mal-qoyuna bənd olub qalmısan, niyə getmirsən, yol bağlanıb, ermənilərin mühasirəsinə düşmüşük, indi mal-qoyun aparmaq vaxtı deyil, sağ qalmağa çalışmaq lazımdır.

Zəif və titrək səslə cavab verdi. Bildirdi ki, mal-qoyun onun deyil, hərbcidir, döyüşdə dizinə güllə dəyib, yaralıdır. Atdan düşdüyünü, yaralı olduğuna görə ata minə bilmədiyini söylədi. Məlum oldu ki, Laçının Alıqulu kəndindəndir, adı Sədrəddin, atasının adı Nurəddindir, Kamran bəyin bacısı oğludur. Dedi ki, atı minməyə kömək edin. Mötəbərlə Ədalət bir qədər aralıda otlayan atı gətirdilər, yaralı döyüşçünü ata mindirdik, silahını verdik. Yaralı olduğuna görə atın üstündə çətinliklə dayanırdı. Yaralı döyüşçü Kəlbəcər,

biz isə Oğuldərə istiqamətində yolumuza davam etdik. Mühasirədən çıxandan sonra Sədrəddinin itkin düşdüyünü öyrəndim.

Mən, Mötəbər İbrahimov və Ədalət Verdiyev Oğuldərəyə çatmamış Şakir İsgəndərov təklif edib ki, gedək Laçın cəbhəsinin qərargahı yerləşən Ərikli kəndindən qumbaraatan, pulemyot və başqa ağır silahlar gətirək, burada post quraq, ermənilərin hücumlarının qarşısını alaq. Ermənilər Ərikliyə çatdığına görə Arif bununla razılaşmayıb. Təvəkkül İbrahimov isə silah gətirmək üçün Ərikliyə getməyə razılığını verib. Təvəkkül və Şakir yola düşməyə hazırlaşıblar.

Biz Oğuldərəyə çatanda saat 7-8 olardı. Kəndə çatanda dörd nəfər də aşağıdan – Laçın tərəfdən gəldi, kəndin ortasına eyni vaxtda çatdıq. Tanış olduq, bizim evin yanında dayanıb söhbətləşdik. Adları Valeh, Saşa, Mişa, Valeri və Slavik idi. Ruslar dedilər ki, aprelin 1-də Piçənis kəndində postda idik, əsgər yoldaşlarımız posta gəlməli və biz postu onlara təhvil verməliydik. Lakin gələn olmayıb. Ermənilərin PDM-i posta yaxınlaşıb. Azərbaycan Ordusunun əsgərləri ermənilərə atəş açıb, onları məhv ediblər. Postda olan əsgərlər tank və maşına oturub geri çəkiliblər. Postdakılar vəziyyətin nə yerdə olduğunu bilməyiblər. Qurdhacı kəndinin qəbiristanlığının yaxınlığında ermənilər onlara yenidən atəş açıblar. Valeh Abdullayev atışmada qolundan yaralanmışdı. Şakir və Təvəkkül silah üçün Ərikliyə getmək fikrindən daşındılar.

Mişa Ukraynadan gəlmişdi, qalanı Azərbaycan vətəndaşı və ordunun əsgərləri idi. Dedilər ki, erməni dalımızca gəlir, dayanmaq olmaz. Sonradan bildik ki, Slavik azərbaycanlıdır. Familiası Şirəliyevdir. Anası rusdur. Azərbaycan dilində bir kəlmə də bilmirdi. Mühasirədə olanda Arif onunla tez-tez zarafat edirdi: "Ay urus, niyə bu uruslar azərbaycanca bilir, sən urus bilmirsən?" Doğrudan da, Saşa və Valeri Azərbaycan dilində təmiz danışdılar.

Doğma ev-eşiklə vida vaxtı çatmışdı. Hamımız ağlayırdıq. Bu evləri tikənə qədər mən, anam Rəhimə, həyat yoldaşım Zeynəb, bacım Cahan, qardaşım Ağa nə qədər əzab-əziyyət çəkmişdik. Mən pulumu axırıncı qəpiyinə qədər sürücüyə, traktorçuya, ustaya vermişdim. Hələ daşa, əhəngə, sementə verdiklərimi demirəm. Tövləni tikəndə o qədər də mal-qoyunum yox idi. İndi isə tövlə ağzınacan qoyun-quzu, at, malla dolu idi. İçəridən çıxan quzular həyətdə atılıb-düşməyə, oynamağa başladı. Mən isə tələsə-tələsə tövlənin qapısını açıq qoydum ki, daldalanmaq istəyən heyvan içəri girib, çölə çıxsa bilsin. İti bağdan açdım. Bir də üst evə qalxdım. Hazırladığım əşyaları götürdüm. Üst evin də qapılarını açıq qoydum. Mən onları düzəltdirəndə və yerinə saldıranda elə bilirdim dünya mənimdir. Elə bilirdim ki, ölənə qədər bu evdə rahat yaşayacağam. Heç ağılıma gəlmirdi ki, hələ işimi başa vurmamış, ev-

eşiyi rahatlamamış qaçqın olacağam, didərgin düşəcəyəm.

Üst evə qalxdım. Evi axtardım. Bir ağ torba tapdım və həmin ağ torbaya bir cüt qara ayaqqabı, bir cüt yun corab, çörək və yağ-pendir yığdım. İkimərtəbəli və beş-altı otağı olan evimdən, on beş metr uzunluğu, səkkiz metr eni olan tövlədən, tövlə dolu mal-qoyundan, evdəki yorğan-döşəkdən, mebelədən, qab-qacaqdan, stəkan-nəlbəkiddən, ata-babadan qalmış mis qablardan, gəbə-kilimdən, xalça-palazdan mənə düşən pay bu oldu – bir ağ torba, bir cüt qara ayaqqabı və bir cüt də yun corab.

Faciəmiz təkcə bununla bitmirdi. Biz hamımız ailəni, oğul-qızı da itirmişdik.

Hazırladığım əşyaları götürdüm. Üst evin qapılarından öpdüm, pilləkənlərin başında üzümü divara söykədim, yenə də öpdüm, aşağıya endim. Pilləkənin ayağında diz çökdüm, üzümü pilləkənə söykədim, gözümün yaşı ilə ağacı və daşı islatdım, yenə də öpdüm. Dilsiz daş-divarla danışdım. Dedim ki, bağışla, ata ocağı, səni qoruya bilmədim.

Çiynimə bir əl dəydi. Baxdım ki, Arıfdır. Dedi ki, belə olmaz, biz sənə ümid edirik, sən də belə: “Olmaz! Ayağa dur!”

Durdum. Elə bil bədənimdə sağ yer yoxdu, sümüklərim sanki sındırılmış, əzilmiş, ətimə qatılmışdı. Sürünə-sürünə, ağlaya-ağlaya Arıfgilə getdim. Hamı orada idi. Temir əmidən başqa. Çay içdim. Çölə çıxdıq və Temir əmini çağırdıq. Lakin o, 70 il ömür sürdüyü doğma

kəndindən, ev-eşiyindən çıxmaq, ayrılmaq istəmirdi. “Heç hara getmirəm, siz gedin. Gördüm ki, erməni gəlir, gizlənəcəyəm. Erməni burada qalan deyil ki... Erməni qayıdan kimi mən də öz işimlə məşğul olacağam”, – dedi. Razılaşmadıq. Temir əmi evə qayıtdı. Arıfla məsləhətləşdik.

Onu bir də çağırdım. Dedim ki, getməsən, biz də səni burada qoyub getməyəcəyik. Razi olma ki, sənə görə bizi də erməni qırsın. Bu söz ona təsir etdi. Könülsüz-könülsüz, çətinliklə, güc-bəla ilə tikdiyi ev-eşiyini qoyub çıxmağa, bizimlə birlikdə getməyə razı oldu. Temir əmi elə bilirdi ki, 1992-ci ildə olduğu kimi, erməni quldurları yenə də Oğuldərədə yalnız bir neçə saat qalacaqlar. Separatçılar tezliklə gedəcək və biz öz doğma torpaqlarımıza, evimizə qayıdacağıq.

Milliyyətə rus olan əsgərlər isə təşviş və qorxu içində bizi tələsdirirdilər. Deyirdilər ki, ermənilər gəlir, kənddən tez çıxmaq lazımdır.

Oğuldərədə dəhşətli mənzərə yaranmışdı. Biz bu kəndi həmişə abad, hərəkətli, insanla dolu, dağ yamacları mal-qoyun sürülü görmüşük. İndi isə bunların yalnız biri vardı, dağlar, yamaclar mal-qoyunla dolu idi. Kənddə 10-12 nəfərdən başqa heç kim qalmamışdı. Biz isə nə edəcəyimizi bilmirdik. Bir neçə nəfər qəbiristanlığa qaçdı, qəbir daşlarını qucaqlayıb əzizləri ilə vidalaşdı, əziz xatirə kimi saxlamaq üçün torpaq götürdü.

QARANLIĞA SARI

Aprelin 2-də Oğuldərədən yola düşdük. Bir-birimizə dayaq dura-dura yol gedirdik. Danışa-danışa gedirdik ki, dərd azalsın. Amma doğma torpağından, evindən çıxıb payı-piyada sonsuz çöllərə düşən, yeridikcə yurdundan uzaqlaşan adamın dərdi azalarmı? Uşaq kimi özümüzü aldadır, ovundururduq.

Yer palçıq, yol uzaq, adamlar yaralı və piyada. Bu yol bizi qaranlıq dünyaya aparırdı. Aqlım kəsmirdi bu qaranlıq dünyadan işığa çıxarıq. Dünyada işıq gələn bir yer olduğunu aklıma gətirə bilmirdim. Yolumuz zülmətdən-zülmətəydi.

Gecə sulu qar yağmışdı və yazın mülayim havasında tez ərimişdi, yerdə qalmamışdı. Dağların başı və gədiklər isə hələ də qışda yağan qarla örtülü idi. Ətraf, xüsusilə dağların güneyi qaralır, bəzi yerləri bomboz görünürdü. Arxac və yurd yerləri tala-tala yaşıllaşdığına görə dağlara xüsusi gözəllik verirdi. Var-dövlətdən çox puça dönən ömrümə heyfim gəlirdi və dünya mənim gözüm-də cilddən-cildə girən, dəyişən sehrbaza bənzəyirdi. Bu sehrbaz dünyanın sehrindən çıxmağın yolunu bilmədiyimə görə özümə yazığım gəlirdi. Çox güman ki, yoldaş olduğum adamların hamısı bu hiss-həyəcanı keçirirdi. Bir insanın ki doğma torpağı, əzizlərinin uyuduğu qəbiristanlıq, evi, var-dövləti əlindən alına, bir göz qırpmında ailəsini, övladlarını itirə, onların taleyinin

necə olduğunu bilməyə – daha bu dünya onun nəyinə lazımdır?! Laçının ucqar yaşayış məntəqələrindən biri olan doğma Oğuldərə kəndi heç zaman dərmanı tapılmayan bir xəstəliyə – bəlaya tutulmuşdu. Axı yalnız biz kəndimizi itirməmişdik, Oğuldərə də doğma sakinlərinə, insanlarına həsrət qalmışdı, xarabalığa çevrilmişdi. Belə bir vəziyyətdə düşündüm ki, dünyada nə qədər dövlət və insan varsa, hamısı bizim dərdimizə şərikdir. Amma sonrakı proseslər belə düşünməkdə yanıldığımı təsdiqlədi. Çox məsələlər aydınlaşdı və məlum oldu ki, Azərbaycan torpaqlarını işğal edənlərin, azərbaycanlılara faciə yaşadanların arxasında dünyanın böyük dövlətləri, onların siyasətçiləri və hərbiçiləri dayanır.

Sağa-sola baxıram. Qarağacı dərəsinin yolu, Kəmər-qaya, Qızılqaya, Topdaş, Yuxarı Haça, Aşağı Haça, Novun düzü, Qəbirli, Dəmirçi dağı, Korcabulaq kəndi, Ərikli kəndi, Qarabəyli və Lolobağırılı kəndləri, Qırxqız dağı... Baxa-baxa düşünürəm ki, bəlkə də axırını görüş, axırını baxışdır...

Oğuldərədə keçən həyatım, Moskva və Bakıdakı təhsil illərim, hərbi xidmətdə olduğum dövr kino lenti kimi gözümün önündən keçir və məni keçmişimlə baş-başa qoyur. Mən burada dünyaya göz açmışam, böyümüşəm. Dünyanın ən möhtəşəm şəhərlərindən olan Rusiyanın paytaxtı Moskvada, Bakıda təhsil almışam. Bu şəhərlərdə yaşamaq, işləmək imkanım olub. Ancaq bu imkanların heç birindən yararlanmadım. Doğma torpaq həsrəti, elə bağlılıq məni Oğuldərəyə qaytardı. Oğuldərə mənim üçün dünyanın ən gözəl məkanı idi

(elə indi də belədir), burada rahatlıq tapırdım, ruhum burada dincəlirdi. Amma doğma və gözəl Oğuldərəni qorumağa gücüm, imkanım çatmırdı, ondan ayrılmağa məcbur idim. Erməni quldurları öz evimizdə yaşamağa aman vermirdilər.

Həkim əmim Heydər İlyasovun təhsilimi və hərbi xidmətimi başa vuran ərəfədə mənə dedikləri yadıma düşdü: “Əli, kəndə qayıtma. On ildir şəhərdə yaşayırsan, kənddə sənə çətin olacaq. Ana-bacını da gətir Bakıya, burada sənə bir iş tapaq. Kəndə qayıtmağın məsləhət deyil”.

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, şair qardaşım Ağa Laçınlı söylədi ki, ürəyin harada istəyirsə, orada yaşa. Mənim ürəyimin istədiyi yer isə Oğuldərə idi, Oğuldərədir... Hətta qaçqın düşdüyümüz və mühasirədə qaldığım ən çətin dövrlərdə də o vaxt Oğuldərəyə qayıtmağıma peşman olmadım. Axı doğma vətəninə, torpağına qayıdan insan niyə də peşman olmalıydı.

Bu hislər, duyğular içində mühasirədən çıxmaq ümidi ilə yol gedirdim.

Əsgərlərdən Valeri çətinliklə yeri yirdi. Ayaqlarında yarıya baxanda dözümlünə heyran qalırdım. Dabanı, barmaqlarının üstü, ayaqlarının yanı qıpqırmızı yara, qabar-suluq idi. Əsgər çəkməsi ayaqlarını döymüş, böyük qabar və yaralar əmələ gətirmişdi. Torpaq, pəlçiq buz kimi soyuq idi. Valeri gah çəkmələrini çıxarıb boynundan asır, ayaqyalın yeri yirdi, gah geyinir, yenə çıxarıb atın üstünə bağlayırdı. Qarlı yeri keçmək üçün ayaqqabısını geyməyə məcbur olurdu. Çəkmələrini

çıxaranda isə yaralarından qan axırdı. Biz dayanır, ona kömək edirdik. Qoymurduq bizdən geri qalsın.

Küləyin vurub çala-çuxura yığıdığı qar dizdən yuxarı olanda qarı yara-yara getməli olurduq. Şükür olsun ki, belə yerlər az idi. Bu cavan rusu necə olur-olsun özümüzlə bərabər çıxarmaq, gözü yolda qalan ata-anasına çatdırmağı özümüzə borc bilirdik. Atlardan birini Valeriyə verdik ki, rahat olsun, amma atın üstündə dura bilmədi, gah o üzə aşdı, gah da bu üzə. Cavanlardan biri atın cilovunu çəkirdi. Amma bu da nəticə vermədi.

Valeri mənim Vətənim, Azərbaycanım üçün silaha sarılmışdı. Ona hörmət etməyi özümüzə borc sayırdıq. Müharibə dövründə minlərlə azərbaycanlı qaçıb gizlənmişdi. Valeri, Slavik, Saşa da qaçıb gizlənə bilərdilər, amma bunu etməmişdilər. Mişa uzaq Ukraynadan gəlmişdi...

Slavikin də ayaqları yara tökmüşdü, amma onun yarası az idi. Ona kömək az olurdu. Yolun çoxunu gedə bilirdi.

Yaşca hamıdan böyük Temir İbrahimov idi. Bəlkə də torpağını, evini tərk etmək məcburiyyətində qalmaq ona hamıdan ağır idi. On uşaq böyüdən bu yetmiş yaşlı qocanı çox təmkinli görmüşdük. Onun halını pozub özündən çıxdığını nadir halda görmək olardı. Danışanda səsində mehribanlıq, səlislilik, qəzəblənəndə, hirslənəndə qəzəb və kin var idi. Səsi əsməzdi, titrəməzdi, haçalanmazdı. Uşağı çox, gəliri az olduğundan ailəsini zəhmətlə, çətinliklə dolandırırdı. 1992-ci ildə ermənilər Laçını işğal edəndə Temir İbrahimov ailəsini, mal-

qoyununu, əmlakını çıxarıb Zaqatalada məskunlaşmışdı. Oğuldərəyə oktyabrda, soyuq, yağışlı bir gündə qayıtmış, doğma kəndindən kənardə yaşaya bilməmişdi, yurdsuzluğa dözməmişdi, kiməsə sığınmaq istəməmişdi. Temir İbrahimov yol boyu çox vaxt piyada gedir, atı Valeriyə verir. Kimsə cilovı əlinə alıb atın başını çəkməli, yedəkləməli olurdu.

Çətinliklə Sarıyoğunun ayağına çıxdıq, oradan Ağ duzdağa sarı gəldik və Laçından Kəlbəcərə gedən və təzə çəkilən maşın yoluna çatdıq. Sola döndük. Buradan belə Kəlbəcər torpağıdır.

Axşamçağı Kəlbəcərin Tırkeşəvənd kəndinə çatdıq. Tırkeşəvənd nə Tırkeşəvənd!.. Sanki yüz ilin xarabasıdır. Oğuldərədən bura piyada gəlmək heç də asan deyildi, uca dağ aşmışdıq, enişli-yoxuşlu, qarlı-palçıqlı xeyli yol getmişdik. Mən bir sutkada bu yolu üç dəfə piyada getməyə məcbur olmuşdum. Hava buludlu, çis-kinli və küləkli idi. Belə havada piyada yol getmək asan deyildi. Hava insanın narahatlığını daha da artırır. Həmin gün təbiət də bizə bənzəyirdi, tutqun və qəmli idi, sanki torpaqların yadellilərin işğalına məruz qalmasına yas saxlayırdı.

Tırkeşəvənddə atlı bir nəfərlə qarşılaşdıq. Dedi ki, Kəlbəcərin Başlıbel kəndindəndir, Tunel tərəfdən gəlir və yol bağlıdır. Başlıbelə yaxınlarının yanına getdiyini bildirdi. Kamran bəy və onun yoldaşları ilə görüşdük. Kamran bəy Temir kişiyyə dedi ki, yol bağlıdır, geri

qayıdaq, dağlarda gizlənək, ara sakitləşəndə çıxmalı olarıqsa, çıxarıq, qalmalı olarıqsa, gedərik kəndimizə. Onsuz da getməyə yol yoxdur. Temir kişi razı olmadı, dedi ki, bəy, vəziyyət sən fikirləşdiyin kimi deyil, bu insanları qırğına vermə, gəl gedək. Ancaq Kamran bəy öz yoldaşları ilə Tirkeşəvənd kəndində qaldı. Biz isə Kəlbəcər istiqamətində bir az getdik, sol tərəfdəki çayın üstündəki körpüyə çatıb onu adladıq. Yuxarıda, meşənin talasında yerləşən Əsrək kəndinə çıxdıq.

Kənddə Azərbaycan Ordusunun xeyli əsgəri vardı. Əksəriyyəti Laçın polkunun könüllü döyüşçüləri idi. Laçın batalyonunun komandiri Qalib Camal oğlu Abdullayev də burada idi. Döyüşdükləri Laçın cəbhəsində postu tərk edib getmək istəməyiblər, amma sonda məcbur olublar. Eləsi vardı ordunun çıxdığından xəbəri olmamış, gecikmişdi. Arxa cəbhədə olanlar postlardakı əsgərlərə xəbər vermədən döyüş bölgəsini tərk etmişdilər. Q.Abdullayev dedi ki, postları sonuncu tərk edənlər Laçın batalyonunun əsgərləri olub: “Əsgərlərimə söylədim ki, buranı sonuncu tərk edən biz olmalıyıq, sona qədər döyüşməliyik . Sona qədər döyüşdük, ermənilər Kəlbəcəri işğal etdikdən sonra mühasirəyə düşdük və geri çəkilməyə məcbur olduq”.

Əsrəkdə bir qoca qadın gördüm. Beli əyilmiş, büzüşmüşdü. Səhv etmirəmsə, adı Sabahı idi. Əsgərlər onun üçün odun doğramışdılar, qolunun üstündə sobada yandırmaq üçün odun vardı. Dedim ki, ay nənə, səni niyə aparmayıblar? Məzlum-məzlum üzümə baxdı. Qəhərləndi. Amma ağlamaq arına gəldi. Çiyinini çəkdi: "Nə

bilim". Cibimdəki konfet və fıncıqdan onun ovcuna qoydum, təsəlli verdim, dedim ki, darıxma, tezliklə qayıdalar. Onu özümüzə aparmaq imkanımız yox idi. Çünki hara getdiyimizi və başımıza nə gələcəyini bilmirdik.

Artıq hava qaralır, axşam düşürdü. Əsrək kəndində dayanmaq, səhərin açılmasını gözləmək qərarına gəldik. Çünki gedəcəyimiz yollarda vəziyyətin necə olduğunu, ermənilərin hansı əraziləri işğal etdiklərini və harada dayandıqlarını bilmirdik. Çox olduğumuzdan hamımız bir evdə qala bilməzdik. Evlərə bölündük. Ayaqlarım alışıb yanırdı, yuyunduq, çay qaynatdıq, çörək yedik. Paltarımı soyundum və yorğan-döşəkdə rahat uzandım. Şakir gəlib uzandığımı görəndə qəzəbləndi: “Bu nə istirahətdi, Əli müəllim, belə hərəkət olar, siz belə eləyəndə başqasına nə deyək?”

Mən həyəcanımı gizlədərək gülə-gülə dedim: “Şakir, get sən də soyun, rahat yat. Səni inandırım ki, bu gecə bura erməni gəlməyəcək. Bəlkə də rahat yatdığımız axırıncı gecədi. Bir də ya qismət, bu qədər adam bir yerə yığıla, ya yox”.

Əşrəf İlyasov deyir ki, gecəni qalmaq üçün Ağaşirin və Muxtarla birlikdə bir evə girdik. İçəri daxil olanda tüklərim ürپəşdi. Evə təzə gəlin gəlmişdi, əşyaların, xonçaların hamısı qırmızı lentlə bağlı idi. Ev yiyəsi təzə, bahalı cehizdən heç nə aparmamışdı. Əşrəf yoldaşlarına deyib ki, bu evdə qalmaq düzgün deyil, belə hərəkət bizə yaraşmaz, burada heç insanın yuxusu da gəlməz. Həmin evdən çıxıb gecə başqa yerdə qalıblar.

Həmin gecə Temir əmi, Mötəbər, Ağaçirin, Bahadır dayı, Nübar, Sahiblə bir evdə qaldıq. Aprelin 3-də üç nəfər – Temir əmi, Mötəbər və Ağaçirin itkin düşdülər. Onları görmək bir də mənə qismət olmadı.

Əsrikdə olan hərbcilər bizi gözləməyib axşam yola düşdülər. Şakir dedi ki, hərbcilərdən ayrılmayaq, onlarla birlikdə gedək. Amma mümkün olmadı. Hərbcilərin traktoru vardı, traktorun qoşqusunun üstünə taxta bağlamışdılar, onunla gedirdilər. Batalyon komandiri Qalib Abdullayevə bizi də gözləməyi, gecəni qalib səhər bir yerdə getməyi təklif etdik, razılaşmadı. Biz səhərə yaxın yola düşdük. Gəldik ki, hərbcilərin bir traktoru var, o da palçığa batıb, çıxara bilmirlər. Bahadır dayı, Temir əmi, Sahib, Nübar traktor batdığı yerdə dayanmadılar. Sahib traktorçu idi, dedi ki, traktoru palçıqdan çıxarmaq mümkün olmayacaq. Bizdən aşağıda bir dərə vardı, onlar dərəyə enib o biri taya adladılar. Biz traktorun yanında qaldıq, onu çıxarmağa çalışdıq. Bir şey alınmadı, mən, Arif və Təvəkkül Temir əmigil gedən tərəfə yol aldım. Onlara çatmağa cəhd göstərmədik. Arxadan gələnləri gözlədik. Traktorun yanında qalanlar da bizim ardımızca dərəyə endilər. Ancaq gəlib bizə çatmadılar. Ümumiyyətlə, onları görə, hansı istiqamətdə getdiklərini müəyyənləşdirə bilmədik. Oturub onları gözləmək qərarına gəldik, xeyli qabağa getdik, geri qayıtdıq, amma heç kimi tapa bilmədik. Nəhayət, bizdən xeyli aralıda bir neçə adam gördük. Aşağı düşdük və yolun

kəşişməsində görüşdük. Onlar traktorun yanında qalan əsgərlər idi. Oğuldərədən birlikdə çıxdığımız adamlardan yalnız Əşrəfi tapdıq. Əşrəf dedi ki, yoldaşlar sizin arxanızca getdi. Demə, onlar da bizdən qabağa keçiblər. Bizim getdiyimiz yolu Əsrək kəndindən olan Gürşad adlı bir əsgər göstərdi. O, traktor batan yerdə arxadan gəlib bizə çatmışdı. Əsrəkli oğlan yolu göstərərək getdi. Dedi ki, yol sizi körpüyə çatdıracaq, həmin körpüdən Murovdağ taya adlayacaqsınız. Onun sözlərinə görə, bu yolla axşam gəlib körpüdə dayananlar Azərbaycan Ordusunun əsgərləridir. Bizi inandırdı ki, arxayın gedin, yolda erməni-filan yoxdur.

Gürşad gənc olduğundan və sürətlə yeridiyindən həmin ötüb keçmiş və bizim yoldaşların gözü qarşısında Tərtər çayının üzərində yerləşən körpüyə enmişdi. Körpüdə dayananlar ona güllə atmamışdılar. Güllə atılmadığına görə mühasirədən çıxmaq istəyənlər elə bilirdilər ki, körpüdə dayananlar Azərbaycan Ordusunun əsgərləridir. Arxayın-ərxayın körpüyə tərəf enməyə başlayıblar. Birinci dəstə körpüyə enən kimi sağdan və soldan erməni əsgərləri atəş açmışdı. Güllə yarası alanların əksəriyyəti döyüş meydanında qalmış, digərləri qaçıb düşmən gülləsindən yayına, canlarını qurtara bilmişdilər. Mühasirədən çıxandan sonra Gürşadın əsir düşdüyünü, ermənilərin onu İrəvanda mitinq iştirakçılarının qarşısında güllələdiyini, atasının meyitini aldığı öyrəndim.

Gürşad dedi ki, yolla getdik. Sınıq Kilsə kəndinə yaxınlaşanda hərbiçilər həmin yolla getmədilər. Sağdakı

cıgırla meşəyə tərəf getdilər. Aşağıda bir kənd görünürdü, kəndə endilər. Biz də onların arxasınca getdik. Bura Kəlbəcər rayonunun Quzeyçirkin kəndi idi.

Biz ayaz gündə, günün günorta çağı pərakəndə düşdük. Kənddə Arif su istədi. Təvəkkül qaçıb su dalınca getdi. Kəndin arasında su yox idi. Təvəkkül tez qayıtdı, əlində maye dolu bir şüşə, stəkan və bir tikə də çörək. Arif şüşənin ağzını açdı, ehtiyatla iylədi, stəkana süzdü, dodağına vurmaqla “öldüm” deyib qışqırdı. Onun dilinin yarısı, dodaqları, damağı, dişinin dibi soyulub çıxmışdı. Şüşədəki, bəlkə də, kislota imiş.

Təvəkkül dedi ki, su gətirdiyi evdə yiyəsiz bir qoca qadın qalıb. Deyir ki, başqa kənddənəm. Deyəsən, Qaraçanlıdan idi. Qadın demişdi ki, oğlanlarım məni bura şələsində gətirdilər, getdilər yola baxıb qayıdalar, bilmirəm nə səbəbə gəlmədilər. Həmin qadın Təvəkkülə sacda bişmiş əl boyda çörək tikəsi vermişdi.

Həmin faciəli günləri xatırlayanda hər şeydən və hər kəsdən əvvəl bağlı qapı arxasında qalan (qadın Təvəkkülə demişdi ki, darvazanı çöldən bağla, o da elə etmişdi), gözü yola-qapıya dikilən, oğlunu gözləyən qoca qadın yadıma düşür. Onun faciəsinə acıyıram. Mühasirədən çıxanda çox soraqladım. Həmin qadından bir xəbər ala bilmədim. Bir nəfər dedi ki, oğlanlarımı erməni güllələyib. Kimdənsə eşitmişdi...

Həmin gün bir neçə yerə ayrıldıq. Bir dəstədə Temir əmi, Bahadır dayı, Nübar, Sahib; başqa dəstədə mən, Arif, Təvəkkül, Muxtar; digərində Əsrəf tanımadığım əsgər yoldaşla; bir başqasında Mötəbər, Şakir.

Arifin ağzının yanmasından Əsrəfin xəbəri olmadı. Onlar bizdən qabaqda gedirdilər. Arifin ağzının odalovunu yaş torpaqla, payızdan qalmış yarpaqla və qarla aldıq. Kəndin adı klubun qapısına yazılmışdı. Xeyli vaxt keçəndən sonra Arif toxtadı, özünə gəldi. Çəpərli həyətlərin arası ilə aşağı endik. Burada bulaq da varmış. Su içdik, əl-üzümüzü yuduq. Cəhd etdik ki, irəlidə gedən yoldaşlara çataq. Biz kəndin ayağından körpüyə sarı dönən zaman atəş başladı. Ayaq saxladıq. Bir-birimizə dedik ki, bizimkiləri qırdılar. Bu atəşin qabağında sağ adam qalmaz. Daha irəli getmədik. Sonra bildim ki, səhər tezdən ayrıldığımız yoldaşların hamısı körpüdə bir yerə yığılırmış; bizdən indicə ayrılan Qalib Abdullayev, Şakir İsmayılov, Əsrəf İlyasov və səhər tezdən ayrı düşmüş Temir əmi, Bahadır dayı, Sahib, Nübar, traktorun yanında qalmış Şakir İsgəndərov, Mötəbər, Ağaşirin, bir sözlə, hamı bir-birindən xəbərsiz körpüdə birləşirmiş. Elə bu an ermənilər atəş açmışdılar. Arif, Təvəkkül və məndən başqa hamı oradaymış. Bizim də başımızı Arifin ağzının yanması qatmışdı.

Sağ qalmaq üçün gizləndik. Atışma dayanandan sonra geriyyə – Quzeyçirkinə qayıtdıq. Gizləndik və gözlədik. Geri qayıdan olmadı. Daldadan çıxdıq aşkara. Mən döyüş yerinə getmək, münasib bir yerdən ətrafi

gözdən keçirmək istədim. Getməyə qoymadılar. Arif və Təvəkkül döyüş yerinə tərəf yollandılar. Şərtimiz də bu oldu ki, əgər güllə atılsa, bilin ki, bizi qırdılar, dalımızca gəlməyin. Biz halallaşdıq və ayrıldıq. Muxtar və mən qaldım. Muxtar cavandı, iyirmi yaşı vardı. Biz oturduq və gözlədik. Heç bir xəbər-ətər olmadı. Nə güllə atıldı, nə də gedənlər qayıtdı. Muxtar gözlənilməz qərar verdi. Dedi ki, Əli müəllim, mən əsir düşmək istəmirəm, özümü öldürürəm, sən nə edəcəksən?

O məndən cavab gözləmədən sözlünə davam etdi: “Çalış, sən sağ qal. Başımıza gələni danış, heç kəsin gözü yolda qalmasın”.

Muxtar silahı özünə tərəf çevirdi. Mən ona mane oldum. Əlimi dirsəyinin üstünə qoydum. Dedim ki, adam bərkə düşəndə səbirli, dəyanətli olar, darıxma, özümə nə rəva bilsəm, sənə də onu məsləhət biləcəyəm. Müqavimət göstərmədi. Əlini aşağı saldı. Gözlədik, gözlədik, yenə də gələn olmadı. Dedim ki, hamını qırdılar, bizim daha sağ qalmağa haqqımız yoxdur, sağ qalsaq, nə olacaq? Biz də koldan-kola, bu daşdan o biri daşın arxasına keçə-keçə döyüş yerinə yaxınlaşdıq. Dedik, yoldaşlardan kimisə tapırıq, yaralı olsa, kömək edərik.

Arif və Təvəkkülü tapdıq. Onlar döyüş yerinə uzaqdan baxıb geri qayıdırdılar. Heç nə görə bilməmişdilər. Dördümüz də kəndə qayıtdıq. Qaranlıq düşənə qədər bir evin qapısında dayandıq. Gedəndə də bu evdə dayanmışdıq, Arifin ağzı bu evin həyətinə yanmışdı. İkimərtəbəli ev kəndin yuxarı başında, qurta-

racağında yerləşirdi. Həyətdə mal-qaradan başqa bir neçə buzovlu inək, balaqlı camış vardı. Qazan dolu çiyə, tonla mal üçün yem, çoxlu maşın hissələri, qarıda “UAZ” markalı maşın, ot tayası, evlərdə bir neçə maşın mebel qalmışdı. Xalçaları, yorğan-döşəyi aparmışdılar. Ev çox zəngin idi. Bu evdə qalan mebel və başqa əşyaları aparmaq üçün bir neçə maşın lazım idi.

Bir neçə nəfər bir yerə topladılar. Qaranlıq düşəndə Arif atı mindi, ayrı düşdüyümüz insanları axtarmağa getdi və çox gec qayıtdı. Ətrafa baxmış, adamları çağırmışdı. Amma heç kimi tapa bilməmiş, geri dönmüşdü.

Sakitlik yarandı. Kəndin itlərinin hürüşməsindən başqa heç bir səs yox idi. Axşam düşəndən sonra sanki hər şey donmuş, yoxa çıxmışdı. Gecə adlı bu qara yorğan səsi çıxan canlı nə varsa hamısını dəfn etmiş, mətəm nişanəsi olan qaranı da onun üstünə çəkmişdi, amma ağlayan, canı yanan və ağı deyənin səsi gəlmirdi. Biz də bu xaraba kənd kimi cansız, soyuq və ölü idik. Bu qara rəng məndən ötrü həyatın rəmzi olaraq qalacaq, bu qaraya nə qədər qırmızı boya vursalar da, qara rəng başqa rəng götürməyəcək, götürsə də, həmin sonrakı rəng tez solub gedəcək, qara öz rəngində qalacaq. Qaçqınlıq qurtaranacan belə olacaq. Qaçqınlıq nə zaman qurtaracaq? Bilmirəm. Amma zaman gələcək, həmin qara rəng al qırmızıya dönəcək, azad olunmuş torpaqlarda, onun hər rayonunda, kəndində Azərbaycan bayrağı ilə yanaşı qırmızı bayraq dalğalanacaq – qələbə, əzm və ümid bayrağı.

Qaranlıq düşdükdə isə başqa evə getdik. Ev yiyəsi qapını arxadan bağlayıb pəncərədən çıxmışdı. Qapını sındırmağa qıymadıq. Düşündük ki, ev yiyəsi bir neçə günə gələcək. Pəncərədən içəri girdik. Azca yatdıq. Aprelin 4-ü idi. Dan yeri sökülməmiş yoldaşları çağırdım. Arif dedi ki, mən getmirəm, qoy erməni gəlib məni burada güllələsin: “Əşrəfi saxladım, böyütdüm, axırda da verdim erməniyə. Mən niyə sağ qalırım?”

Arif Əşrəfin dayısıdır. Əşrəf körpə ikən anası ölmüş, onu dayısı Arif saxlamışdı.

Mən ona toxtaqlıq verdim və təkid etdim ki, durun. Hamı durdu və yenə də pəncərədən çıxdıq. Dünən yığış-dığımız evin həyətinə getdik. Bir neçə nəfəri, o cümlədən Əşrəfi burada sağ-salamat tapdıq. Arif Əşrəfi görəndə hönkürtü ilə ağladı, qucaqlayıb öpdü, bağrına basdı. Əyildi ki, dizlərindən öpsün... Qalanlarını soruşduq. Dedilər ki, o birilərdən xəbərimiz yoxdur. Döyüş zamanı necə yoxa çıxıblar, bilmədik. Ayrı düşdük.

Əşrəf dedi ki, bir neçə nəfərlə başqa istiqamətdən atışma baş verən körpüyə tərəf enirmişlər. Körpüdə dayanan əsgərlərdən biri Azərbaycan dilində onları çağıraraq deyib ki, yol buradandır, bu tərəfə gəlin. Bir qədər sonra atəş açıblar. Körpüdə dayananlar erməni əsgərləri olub. Əşrəfgil geri qaçmağa məcbur olublar. Əşrəf burada Qalib Abdullayevdən ayrı düşüb: “Bir neçə dəfə çağırdım, cavab vermədi. Əlində kiçik yol azuqəsi vardı. Qayaların arasında gizləndim. Atəş səngiyəndə gizləndiyim yerdən çıxdım. Qalib Abdullayev əlindəki yol azuqəsini də atmışdı. Bu, vəziyyətin çox

ağır olduğunu göstərirdi”. Mühasirədən çıxandan sonra öyrəndik ki, Q.Abdullayev mühasirəni yararaq Daşkəsənə çıxıb.

Şakir İsgəndərov söylədi ki, 10-12 nəfər idik. Aramızda əsgərlər də vardı. Mən dedim ki, siz gözləyin, Ədalətlə birlikdə gedim əraziyə baxım, yolun açıq olub-olmadığını öyrənək, qarşıda ermənilər ola bilər. Onlar əvvəlcə razılaşıdılar, bir qədər gedəndən sonra arxamızca gəldilər. 15-20 metr getmişdik ki, ermənilər gizləndikləri daşların arxasından çıxıb atəş açmağa başladılar. Biz geri qaçdıq. Bir neçə əsgər döyüş meydanında həlak oldu. Döyüş vaxtı Temir kişi, oğlu Ağaşirin və Temir kişinin bacısı oğlu Mötəbər İbrahimoğlu bir evin darvazasının arxasında dayanmışdılar. Sonra onları görmədik. Körpüyə enən azərbaycanlılar geri çəkilməyə məcbur oldular. Gəldiyimiz yolla geri – Kəlbəcərin Sınıq Kilsə kəndinə qayıtdıq. Şakir və yoldaşları meşənin içində dayanıb döyüş meydanında qalanları gözləyiblər. Lakin döyüş meydanından qayıdan olmayıb. Axşam saatlarında Kəlbəcərin Quzeyçirkin kəndinə qayıdıb, evlərin birinə yığılıblar. Məlum olub ki, onlarla birlikdə döyüşə düşənlərdən üç nəfər – Temir kişi, oğlu Ağaşirin və Temirin bacısı oğlu Mötəbər döyüş meydanından qayıtmayıblar.

Döyüşdən sonra Laçın batalyonunun komandirlərindən birini görüblər. O, yaşlı insanlarla, qadınlarla mühasirədən çıxmağın mümkün olmayacağını bildirib və Şakirə digər yoldaşlardan ayrılmağı, birlikdə mühasirədən çıxmağı təklif edib. Şakir isə onun dediyi ilə razılaşma-

yaraq deyib ki, mühasirəyə düşənlər qohumlarım, kəndçilərimdirdi, onları qoyub gedə bilmərəm, Allah belə hərəkəti bağışlamaz, mühasirədən çıxanda bu insanların yaxınlarına nə cavab verərəm?! Belə hərəkətə görə insan ömrünün sonunadək vicdan əzabı çəkər.

Çıxış yolu yox idi. Ermənistandan gələn ordu Dağlıq Qarabağdan gələn erməni separatçı dəstələriylə birləşmişdi. Quzeyçirkin kəndinin aşağı hissəsində, bir daşın arxasında gizləndik və ermənilərin hərəkətlərini müşahidə etməyə başladıq. Onlar mal-qoyunu, ev əşyalarını yük maşınlarına yığıb aparırdılar. Hər keçiddə silahlı dəstələr dayanmışdı. Sarı rəngli “UAZ” maşını Kəlbəcər–Ağdərə yolu ilə aşağı-yuxarı şütüyür, başqa maşında gəlmiş əsgərlərə oradan göstəriş verilir, gah avtomat, gah da tapançadan dayandığımız tərəfə atəş açırdılar. Görünür, bu, komandir maşını idi.

Biz hansı cığırı özümüzə çıxış yolu hesab etdiksə, axşama qədər hamısına keşikçi qoydular. Axşama qədər pusquda durduq. Şakir İsmayılov dedi ki, Murov yolu ilə getmək lazımdır. Digərləri də ona şəriki çıxdılar. Başqa yol bilmirdik. Qalmışdıq canımızın hayında. Ölmək istəmirdik. Ailəmizdən, övladlarımızdan nigaran idik. Bilmirdik onlar sağdır, yoxsa düşmən gülləsinə tuş olublar, əsir düşüblər. Murova tərəf getməyə mən razı olmuram. Nəhayət, mənə də razı saldılar. Şakir İsmayılov hamını inandırırırdı ki, mən sizi Tərtər çayından elə keçirəcəyəm ki, heç paltarınıza su da

dəyməyəcək. Mən deyirdim ki, Murova sarı üz tutmaq olmaz. Birincisi, döyüş gedir, düşmən qüvvəsini ora cəmləşdirib, ikincisi, yaş paltarla Murovu aşmaq olmaz. Erməni bizi qırmasa da, Murovun soyuğu, şaxtası donduracaq. Yoldaşlarım dediyimlə razılaşmadılar, mən onların dediyinə əməl etməli oldum.

Muxtar və Əsrəfi Quzeyçirkinə çörək gətirməyə, atları açıb buraxmağa, bir də uzun kəndir gətirməyə göndərdik.

Tərtər çayından keçmək üçün kəndirdən istifadə etməliydik. Tez qayıtdılar. Ayrı düşdüyümüz insanlardan bir neçə nəfərin də kənddə olduğunu öyrəndik. Kəndə gəldik.

Yoldaşlarımızdan üç nəfərdən – Temir kişi, oğlu Ağaşirin və Mötəbərdən hələ də bir xəbər yox idi. Onlardan bu gün də heç bir məlumat yoxdur. İtkindirilər. Ədalət isə ağır yaralanmışdı. Qaçarkən düşmən arxadan atmış, güllə qulağının üstündən başının dərisini yaralayıb keçmişdi. Saleh Qasimov da ayağından yaralı idi. Hamının müxtəlif dərəcədə yaraları vardı.

Kəlbəcərdən burada təxminən 15-16 nəfərdi. Biz birlikdə çıxış yolunu müzakirə etdik. Onlar dedilər, gəlin bizimlə gedək. Biz isə təklif etdik ki, onlar bizimlə gəlsinlər. Əvvəlcə razılaşdılar. Sonra nə düşündülər, bilmirəm, razılaşmadılar. Biz də çox götür-qoy etdik. Mən Təvəkkülə dedim ki, biz istəyirik kəlbəcərlə Mehrixan müəllimlə gedək, sən nə desən, o da olacaq. Təvəkkül dedi ki, kim istəyir, getsin, mən Muxtarla Oğuldərəyə qayıdacağam, ola bilsin ki, qardaşım

Mötəbər, dayım Temir və dayım oğlu Ağaşirin sağdır, Oğuldərəyə qayıdıblar, dağlarda gizləniliblər, biz öz kəndimizə qayıdıb onları axtaracağıq. Cavab verdim ki, siz hara getsəniz, biz də sizinlə gedəcəyik, ölənə qədər.

Muxtar və Təvəkkül itkin düşən Mötəbərin qardaşlarıdır, Temir əmi onların doğma dayısı, Ağaşirin isə dayısı oğlanlarıdır. Çoxumuz bir nəsilən, əmioğlu idik. Aqlımıza gəlirdi ki, itirdiyimiz adamlar Oğuldərəyə qayıda bilər. Beləliklə, biz kəlbəcərlilərdən ayrıldıq. Mehdixan müəllim dedi ki, Hopurlu yolu ilə gedəcəyik.

Kədərli gün, zülmət qaranlıq gecə idi. Geriyə – Laçın rayonunun Oğuldərə kəndinə qayıdırdıq. Bəlkə də Təvəkkül elə deməsəydi, Kəlbəcərdən olan adamlardan ayrılmazdıq. Geri qayıtmaq asan deyildi, əzab idi. Tale-yimiz necə olacağını, bizi nə gözlədiyini bilmirdik.

Yolda atları Salehə, Valehə, Ədalətə, Valeriyə verir, onları ata mindirir, düşürür, piyadanın gah qoluna girir, özümüzlə bərabər aparırdıq. Yaralıların sayı çox olsa da, heç kimi yolda qoyub getmək niyyətimiz yox idi, heç qoymadıq da.

Hələ səhər açılmamışdı, sabaha çox vardı. Gecə bir kəndə çatdıq. Qərara aldıq ki, burada qalaq. Evdə hər bir əşya yerində idi. Səliqə ilə üst-üstə yığılmış yorğan-döşək, gəbə-kilim, kitab-dəftər, stəkan-nəlbəki, xrustal qablar, stol-stul... Yemək üçün də hər nə istəsən vardı. Yorğan-döşəkdə yatdıq, rahat olduq, səhər açıldı.

5 aprel 1993-cü ildə sübh tezdən yuxudan oyandıq. Həyəət-bacaya baxanda adamın xoşuna gəlirdi. Evin böyük bir bağı var idi, bir tərəfində tövlə, digər tərəfin-

də isə arı yeşikləri ilə dolu arıxana vardı. Qapıdakı elektrik dirəyinin birinə qartal başı vurulmuşdu. Qartalın başı quzu başından böyük idi. O biri dirək boyu qartalın qanadları bərkidilmişdi. Bağın qırağında isə uzun bir tövlə tikilmişdi. Nübar çörək bişirdi. Evdə bal var idi, həm yedik, həm də yaranın üstünə qoyduq. Başqa bir evdən dərman gətirdilər, özümüzə götürdük. Ev sahibinin müəllim və həmkarlar komitəsinin işçisi olduğu evdəki yazılardan bilinirdi. Kəndin adını da həmin yazı ilə aydınlaşdırdıq: Moz-Qaraçanlı.

Hətta belə ağır vəziyyətə düşməyimizə baxmayaraq, düşünürdük ki, tez bir zamanda erməni separatçılarının dərsi veriləcək, Azərbaycan Ordusu onları geri çəkilməyə, işğal etdikləri ərazilərdən çıxmağa məcbur edəcək, ev sahibləri geri qayıdacaqlar. Ona görə də qaldığımız evlərdə heç nəyə dəymir, ziyan vurmurduq. Bu evin sahibinin xeyli arı yeşiyi vardı, qışda şaxtadan qırılmaması üçün arıxanaya yığmışdı. Yaz açılsa da, həyəət çıxarmamışdı. Belə qərara gəldim ki, bir neçə arı yeşiyini çölə çıxarıram. Cavanlar kömək etdilər, arı yeşiklərinin bir neçəsini həyəətə çıxardıq. Arı onları sancanda isə acıqları tutdu: “Əli müəllim, erməniyə arı saxlayırıq”. Sonra arıxananın pəncərəsini taybatay açdım. Pəncərənin örtülməməsi üçün qabağına daş qoydum. Arının yolunu açdım.

Yola düşməmişdən qabaq istədim evin qapısına belə bir cümlə yazım: “Sən qaraçanlı, mən qaraçanlı, düşmənimin əli qanlı”. İstəyirdim ev sahibi bilsin ki, o gedəndən sonra evində bir qaraçanlı qalıb. Adımı da yazmaq

istəyirdim. Mən şəhid olsam və meyitim tapılmasa, bilinsin ki, bu evdə olmuşam. Söz necə olur-olsun gəlib mənim yaxınlarıma çatar, heç kəsin gözü yolda qalmaz. Qıymadım, ona görə də heç nə yazmadım. Düşündüm ki, ev yiyəsi gələndə qapıları cızılmış görməsin.

Qaranlıq düşəndə yenə yola çıxdıq. Meşənin içi ilə yol getmək asan deyildi. Hamıdan çox Ədalət əziyyət çəkirdi. Əsrək kəndinə çatdıq. Kəndə girmədik. Bir ağacın altında oturduq. Arif kənddə qalan qoca qadından itkin düşənləri soruşmağa getdi. O gedəndən sonra yerimizi dəyişdik. Ona görə də bizi tapmamışdı, gec gəldi. Yerimizi dəyişməyimizdən narazılıq etdi. Dedi ki, qadın bizdən sonra heç kəsi görməyib.

Mühasirədən sonra uşaqlarım danışdı ki, biz də həmin kənddən keçdik. Evin arvadı çıxmaq istəmiş. Saçlarını yolur, üz-gözünü cırıb ağlayırmış ki, çıxmıram. Oğlu avtomatın qabağına salıb zorla aparmaq istəyirmiş: "Səni erməniyə verməyəcəyəm. Getməsən, əvvəl səni, sonra da özümü öldürəcəyəm". Arvad isə dediyindən dönmürmüş: "Erməniyə neyləmişəm ki, məni evimdən qovsun? Ev-eşik tikmişəm ki, erməniyə verim?!"

BİZİM DƏRƏ

Oğuldərəyə getmək üçün aşağı enməli idik. Çünki erməni silahlıları Tuneldən Tirkeşəvəndə, oradan Oğuldərəyə gedən yolu tutmuşdular. Yanan evlərin tüstüsü dağlara yayılmışdı, alov qalxırdı, atəşdən qulaq tutulurdu. Ona görə də yola enə bilmədik. Sağ tərəfə, dağlara sarı üz tutduq.

Bu dağlarda bələdçi Arif idi. Bizə istiqamət verir, hamıdan irəlidə gedib yolu müəyyənləşdirir, geri qayıdıb hansı səmtə və necə getmək lazım olduğunu deyirdi. Dağlar yiyəsiz mal-qoyun sürüləri, sahibsiz itlərlə, canavarların qırdığı qoyun-keçi leşi ilə dolu idi. Gecə yol gedəndə qaranlıqda canavarların qırdığı qoyun-keçi leşini ayaqlayır, diksindir, ehtiyat edirdik.

Avtomobil yolu boyunca uzanan, aşağı hissəsində qəbiristanlıq olan və çay axan bir kəndə çatdıq. Quzey taya, tək-tək təzə evlər tikilmiş tərəfə keçdik. Erməni gəlsə, bura daha çox təhlükəsiz olardı. Kəlbəcərin mərkəzindən və magistral avtomobil yolundan xeyli uzaq olan bu kəndlərə erməni quldurları hələ gəlib çıxmamışdı. Əşrəf dedi ki, bura Ağcakənd, aşağıdakı kənd isə Oruçludur.

Gecəni burada qaldıq. Xəstələnmişdim, hərərətim vardı. Təvəkkül, Arif məni bankaladılar, mürəbbəli çay verdilər, ayağımı isti suya qoydular. Xəstələnməyim

yoldaşlarımın narahatlığını artırmışdı, bir dəqiqə də olsun yanımdan ayrılmırdılar, əllərindən gələni edirdilər.

Tam olaraq erməni mühasirəsinə düşmüşdük, düşmənin harada dayandığını, postlar qurduğunu bilmirdik. Ona görə də gündüz yol getmək təhlükəli idi. Gəlib çıxdığımız kənddə dayandıq, evlərdə gizləndik. Hamımız bir evə sığışmadığımızı görə iki-üç evə bölündük.

Cavanlar səhər kəndə enib xəbər gətirdilər ki, kəndin mal-qoyunu tövlədə bağlıdır. Ermənilər qəfil hücum etdiklərinə görə kənd sakinləri yalnız əyinlərindəki paltarla qaçıb canlarını qurtarmışdılar, tövlədə bağlı olan heyvanları çölə çıxarmağa imkanları olmamışdı. Bir neçə gündü tövlədə ac-susuz qalan mal-qoyunun mələşməsi dağlara yayılmışdı, insanın ürəyini göynədirirdi. Dedim ki, açın, çıxarın çölə, heyvan yazıqdır. Yoldaşlarım isə dedilər ki, bu mal-qoyundan heç kimə bir xeyir yoxdur, sahibi gedib, biz də nə edəcəyimizi, taleyimizin necə olacağını bilmirik, heyvanların hamısını ermənilər aparacaq, ermənilərin aparmasındansa, tövlədə qırılmağı daha yaxşıdır, düşməne qismət olmasın. Amma cavanları inandıra bildim. Tövlədən çıxan mal-qoyun birbaşa çaya – su içməyə qaçırdı. Dedilər ki, tövlələrdə aclıqdan, susuzluqdan xeyli heyvan qırılıb.

Aprelin 6-da axşam düşənədək burada qaldıq və qaranlıqda yola düşdük. Gecə yol gedirdik. Yolun qırağında, dağda bir-iki yiyəsiz it bizə yaxınlaşdı. Arifə dedim ki, itlər bura adamlarla gəlib: “İtlər yiyəsiz olsa, bizdən əl çəkməz, yanımızda qalardı. Deyəsən, ətrafda insan var”. İtlər bir neçə metrədən bizi izlədi və yenə yox

oldu. Doğrudan da burada Azərbaycan Ordusunun döyüşçü dəstəsi varmış. Qoşunun çıxdığını bilməyiblər. Mən də bunu mühasirədən sonra eşitdim.

Fərəcan postunun əsgəri olmuş oğuldərəli Şəmsi Qubad oğlu Məcnunov bunu mənə danışdı. Mühasirədə qalıblar. 11 nəfər olublar. Laçının Piçənis kəndi ərazisində iki yoldaşı itkin düşüb. Dağda bizim gəldiyimizi görüb, səsimizi eşidib gizləniblər. Amma qaranlıq olduğuna görə bizi tanımayıblar. Mühasirə şəraitində tanımadığın adamın gözünə görünmək olmazdı. Həmin doqquz nəfər aprelin 16-da Daşkəsən tərəfdən mühasirədən çıxıb.

Söhbətləşə-söhbətləşə dağdan enirdik. Arif dedi ki, bu dağın döşü ilə getsək, Başlıbel kəndinə gedib çıxarıq. Çaya enəndə aydın oldu ki, Arif doğru yol göstərib. Başlıbelə gedən yolu tanıdıq. Həmin yerdən dağın yamacı ilə aşağı düşdük, çayın kənarında yerləşən bir kəndə çatdıq. Bura Qaraxəncərli kəndi idi. Çay o qədər də gur axmırdı, Qaraxəncərli ərazisində çayı keçdik. Yazın aydınlıq gecəsiydi, Ay doğmuşdu, göyün üzündə bulud yox idi. Ətrafda olan hər şeyi aydın sezmək mümkün idi. Çayı keçdikdən sonra dağın yamacı ilə getdik. Kolların arasında oturduq, dincəldik. Sonra kolluqla yolumuza davam etdik.

Aprelin 7-də isə Şəkərəm kəndində başımıza hadisə gəldi. Kəndə girəndə itlər üstümüzə tökülüşdü. Canımızı birtəhər qoruya-qoruya kəndin yuxarı tərəfinə gəldik.

İki dərənin arasında yiyəsiz evlərin qapısında dayandıq, atları tövləyə çəkdik, evə girdik. Çıraq vardı, yandırdıq.

Bu evin də sahibi heç nə apara bilməmişdi. Üç litrlik bankada moruq şirəsi vardı, içdik, bir-iki tikə də çörək yedik. Səhərə az qalırdı. Bütün gecəni yol gəlmiş, yorulub əldən düşmüşdük. Yuxu da bir yandan bizi göz açmağa qoymurdu. Yorğan-döşək salıb yatdıq. Gözümüzü təzəcə yummuşduq ki, Arifin qışqırığını eşitdik ki, bizi qırdılar, durun, ermənilər gəlir.

Yerimdən qalxdım, ancaq silahımı götürə bildim. Evdən çıxdıq. Ev dar olduğundan yoldaşlardan bir neçəsi qonşu evdə yatmışdı. Şakir qaçıb onları çağırırdı. Heç nə götürə bilmədik. Atları və çörəyi də qoyub qaçdıq. Qarşımızda qarlı və uçurumlu dərələr dururdu. Xeyli gəldikdən sonra dərənin sol tərəfinə adladıq. Ora uçurum olduğuna görə yerimək çox çətin idi. Üzüyuxarı iməkləyə-iməkləyə qalxırdıq. Arxaya baxdıq. Dalımızca gələn yoxdu. Dayandıq, nəfəsimizi dərdik. Dağın üstünə, meşənin talasına çıxdıq. Orada oturub dincəldik. Yemək üçün bir tikə çörəyimiz də qalmamışdı.

Hamı ətrafı diqqətlə və dönə-dönə nəzərdən keçirir, ölümün pəncəsindən necə yaxa qurtara bilmək haqqında düşünürdü. Sakitlik idi. Erməni olsaydı, maşınla gələr, həm də atəşin arası kəsilməzdi. Arif dedi ki, kəndin qabağına enim baxım, imkan olsa, atları, çörəyi götürüm. Arif Şakir İsgəndərovla birlikdə getdi. Xeyli keçdi, qayıtmadılar. Nigaran qaldım. Adam göndərdim. Xəbər gətirdi ki, yoxdur. Özüm getdim, qarşıma çıxdılar. Hərəsi bir at minmiş, çörək olan xurcunu götürmüş,

qalan at və əşyalara bənd olmamışdılar. Arif dedi ki, xurcundan radionu götürüblər. Çörəyə və başqa şeyə dəyməyiblər. Deməli, güllə atan azərbaycanlı imiş.

Mühasirədən sonra bir oğlan yanıma gəldi. Atasını Bağmanın, əmisi Yapon və İsmayılın kənddə qaldıqlarını bildirdi. Mən əhvalatı danışdım. Sonra eşitdim ki, onlar da mühasirədən çıxıblar. Bizə güllə atan da onlar olardı. Amma bu, kimisə öldürmək üçün deyil, özlərini müdafiə etmək üçün atılan güllə idi.

Çörək yedik, toxtadıq. Axşam yola düşən zaman Əşrəf, Sahib, Muxtar bizdən ayrılıb Şəkərəmdə qalan atları, əşyanı götürməyə getdilər. Mən razı deyildim ki, onlar bizdən ayrılınsınlar. Sözümə baxan olmadı. Kənddə qalan atların dalınca getdilər. Biz isə Laçına doğru yola düşdük.

Artıq səkkiz gün idi ailəmizdən, övladlarımızdan ayrı düşmüşdük, doğma evimizdən, torpağımızdan didərgin salınmışdıq. Aclıq, yuxusuzluq, ailədən, övladlardan nigarançılıq, düşmənlə qarşılaşmaq təhlükəsi, döyüşdə verdiyimiz insan itkisinin kədəri, ümitsizlik bizi taqətdən salmışdı. Mülayim yaz günündə qarlı və palçıqlı dağ yamaqları, meşə ilə yavaş-yavaş yol gedirdik. Yol boyu söhbət edir, xatirələrimizi birbirimizlə bölüşür, belə bir vəziyyətdə nə edəcəyimizlə bağlı fikir mübadiləsi aparırdıq. Yolun bu hissəsində Mişa Doşevskiylə söhbət edirdik. Mişa yəhudi idi, Azərbaycan Ordusunun tərkibində Qarabağda döyüş-

mək üçün könüllü olaraq Ukraynadan gəlmişdi. Deyirdi ki, atası Kanadada, bacısı Amerikada, həyat yoldaşı və övladları isə Ukraynada yaşayırlar. Ömrünün böyük bir hissəsini müharibələrdə keçirmişdi, Əfqanıstanda, Balkanlarda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdi. Amma Azərbaycan vuruşduğuna çox peşman olmuşdu. Ağılına gətirmirmiş ki, mühasirədə qalar. Ermənilər Kəlbəcəri işğal edib yolu bağladığına görə Laçın cəbhəsində döyüşən ordu mühasirəyə düşmüşdü. Mişa Doşevskiy dedi ki, belə bir ağır vəziyyətdə batalyon komandiri məni yanına çağırırdı.

– Komandir qəfil, gözləmədiyim bir təklif verdi. Əli ilə qarşı tərəfdəki əraziləri, dağları göstərdi, bildirdi ki, ora Ermənistandır, Gorus rayonudur. “Sən başqa millətin nümayəndəsisən, istəyirsən, get ora, keç ermənilərin tərəfinə, denən ki, məni məcburən əsgərliyə gətiriblər, orada döyüşmək istəmirdim, bəlkə belə sağ qalarsan. Onsuz da biz indi nə işğal olunan torpaqları azad edə, nə nəzarətimizdə olan əraziləri müdafiə edə, nə də özümüzün sağ qalmamız üçün nəsə edə bilirik”. Komandirə cavab verdim ki, əvvəldən Azərbaycan Ordusunun əsgəri olmuşam, burada döyüşmüşəm, silah yoldaşlarım, dostlarım buradadır. Ona görə də heç yerə getmək fikrim yoxdur, sonadək Azərbaycan Ordusunun tərkibində döyüşəcəyəm, başqa əsgərlərin taleyi necə olacaq, mənimki də elə.

Söhbətin bir yerində Mişa söylədi ki, komandir (ruslar mənə “komandir” deyə müraciət edirdilər), həyatda çox günah iş görmüsünüz? O, sualı verdi və

maraqla üzümə baxdı. Dedim ki, cavab verməyə çətinlik çəkirəm, bilmirəm nə deyim.

– Mişa, bizdə deyirlər ki, adamın hər çiyində mələklər var. Onun biri xeyir, o biri isə şəri yazır. Bilmirəm mələklər nə yazıblar. Onu bilirəm ki, heç bir cinayət törətməmişəm. Ola bilər ki, dərsi öyrənməyən, nadinclik edən şagirdi döyüm və danlayım, uşaq, ya da ata-anası incisin. Onu da Allah bilir.

Mişa söylədi ki, atası varlı olub, o isə ağına nə gəlib, onu da edib. Elə bir cinayət, günah iş yoxdu ki, etməsin.

– Atam pul verir, məni tutulmağa qoymurdu. İndi isə həyatımın ən ağır günlərini yaşayıram. Bir metrinə, yoluna, ərazisinə bələd olmadığım torpaqlarda mühasirəyə düşmüşəm. Əgər tək olsaydım, heç nə edə bilməzdim, bir metr də yol getməyim mümkün deyildi. Bu, çox ağır vəziyyət, böyük sınaqdır. Bir şey isə ümidim var: Allah sizin kimi günahsız, pak adama görə məni bağışlayar, inşallah.

Mişa bunu dedi və ağladı. Onun əlini sıxdım, təsəlli verdim və dedim ki, çətin vəziyyətlərdə möhkəm olmaq lazımdır, hər şey yaxşı olacaq, Allahın köməyi ilə sağ qalarırıq.

Oğuldərəyə yetişmək üçün yolumuza davam edirdik. Şəkərəmdə qalan atları, çörəyi gətirməyə gedən Sahib, Əşrəf və Muxtar isə hələ qayıtmamışdılar. Çox nigarandıq, ayaq saxlayır, onları gözləyirdik. Onlar isə gəlib çıxmırdılar. Mıxtökənə çatmışdıq, dağın belinə qalxırdıq. Qarşıda görünən dağ-dərə Laçın ərazisiydi.

Aşağıda, xeyli aralıda Laçının Qovşuq kəndi yerləşirdi. Mıxtökən sağda qaldı, bizə isə sola qayıtmaq, xeyli yol getmək lazımdı. Belə də etdik.

Gədəklərdə qar çox olduğundan yerimək heç də asan deyildi. Qara düşməmək üçün Kəlbəcər tərəflə getməyi qərara aldıq. Amma doğrudan da yerimək asan olmadı. Gah qalın qara, gah palçığa düşür, gah da qaya ilə qarşılaşırdıq, keçmək çətin olurdu. Çox əziyyətlə gəlib bir binəyə, fermaya çatdıq. Bura Qalaboynu kəndinin Kalafalıq binəsi, mal ferması idi. Heyvanlar çöldə, arxacda yatmışdı. Elə bil kimsə aparıb otarmış və axşam da qapıya yığmışdı. Ehtiyat etdik ki, birdən burada insan olar və bizi erməni hesab edib, güllə atar. Səhər heyvanların arxacdən necə bir yerdə çıxdığını, axşam isə sahibsiz qayıtdığını görəndə şübhələrimizə son qoyuldu.

Tövlədə bir eşşək bağlı qalmışdı, acından tövlənin quru dirəklərini dişləri ilə doğramışdı. Eşşəyi açıb çölə qovduq. Arıflə Şakir Qalaboynu kəndindən bir-iki yorğan-döşək gətirdi. Kəndə gedəndə at yıxılmış, Şakirin qılçasının üstünə düşmüşdü. Şəkərdə qalan yoldaşlarımızın dalınca gedəndə yaralı idi. Onlar orada heç kimi tapmamış, geri qayıtmışdılar. Həmin gecə eşşək bağlanan tövlədə yatdıq.

Atları gətirməyə gedən Sahib, Əşrəf və Muxtar isə bir gündən sonra gəldilər. Danışdılar ki, gecə Qalaboynu kəndinə gedib, atları tövləyə salıblar, bir evdə gizlənilər. Səhər yuxudan oyanıb evlərin birindən un tapıblar, çörək bişirmək istəyiblər, ocaq yandırılıblar, sac

asıblar. Amma bu zaman ermənilər “UAZ” maşını ilə kəndə gəlib evləri qarət ediblər, mal-qoyunu yığıblar, axşamadək kənddə qalıblar. Axşama qədər kolluqda gizləniib ermənilərin Qalaboynunu tərk etmələrini gözləyiblər. Sonra gizləndikləri yerdən çıxıb qaranlıqda bizi tapıblar. Onlar gələndə biz əvvəlcə elə bildik ki, ermənilərdir. Silahları hazırladıq. Yaxınlaşdıq və gördük ki, onlardır. Bir yerə yığıldıq. Qalaboynudan qaçanda atları götürə bilməmişdik, tövlədə qalmışdı. İki gündən sonra gedib atları da gətirdilər.

Aprelin 8-də axşamın düşməsini gözlədik. Qaranlıqda yola düşdük. Buradan bizim kəndə çox məsafə qalmamışdı. Bir gecə yol getsək, çatacaqdıq. Buralar kəndimizin yaylağına daha yaxındı. Dağlar qar olduğundan yolu ağır-ağır gedirdik. Buradan bizim kəndə gedən yolla getmək mümkün olmadı. Dağın qar ərimiş hissəsiylə Buzxana dağına qalxdıq. Bu yolda da bir çox yerdə qar bizə yeriməyə imkan vermirdi. Bəzən qurşağa qədər qara batır, bir-birimizə kömək edə-edə, əlindən tutub çəkə-çəkə irəliləyirdik. Bizdən əvvəl də buradan keçənlər olmuşdu, iz qalmışdı.

1993-cü il aprelin 8-dən 9-na keçən gecə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndi ərazisinə, Qarağacı dərəsi adlanan yerə çatdıq. Başqa sözlə, öz kəndimizin ərazisinə yetişdik. Qarağacı dərəsi Oğuldərə ərazisi olsa da, kənddən xeyli aralı yerləşir. Seyidlər nəslindən olan bir neçə nəfər burada özünə ev tikmişdi. Seyid

İbrahimin evinə yığıldıq. Amma evdə yatmağa yorğandöşək, yemək bişirməyə, çay qaynatmağa qab yox idi.

Səhər açıldı. Ətrafa göz gəzdirdik. Bu yerlərin hər qarışına, hər cığırına yaxşı bələddik. Axırcı dəfə 1991-ci ildə bura yaylağa çıxmışdıq. Uşaqlığımın iki ili burada keçmişdi. Səkkiz-doqquz kilometr məsafədə yerləşən Qorçu kəndinə məktəbə gedib-gəlmişdi. Nə isə...

Dağlarda – Buzxana dağında, Yelli gədikdə, Cəhənnəm dərəsində, Divlərdə, Mehdilidə, Bəyliyin yurdunda, Xanın yurdunda, Bazar düzündə, Pərxan gölündə hansı tərəfə baxırdın, qoyun sürüsü, naxır görünürdü. Kənd camaatı dağa, yaylağa çıxanda, arandan el dağa gələndə bu qədər mal-qoyun görünürdü. Bir tərəfdən bizim Ləcının, digər tərəfdən isə Kəlbəcərin bizimlə həmsərhəd kəndlərinin ziyəsiz mal-qoyunu bir-birinə qarışmışdı. Sahibsiz itlərin səsi həm dağlardan, həm də kəndlərdən gəlirdi.

Evdə bir yerə toplandıq, bəzi məsələləri müzakirə etdik. Yoldaşlar dedilər ki, işlərə rəhbərlik etmək üçün komandir seçmək lazımdır. Çünki komandir olmasa, hərəkət etmək olmaz. On doqquz nəfərin arasında məndən yaşda böyük Bahadır dayı idi. 70 yaşı vardı. O da savadsız idi. Ali təhsilli bir mən idim. Ali təhsilli olduğuma görə də Sovet ordusunda xidmətimi zabit kimi çəkmişəm, əvvəlcə taqım komandiri, sonra bölük komandirinin müavini olmuşam. Amma təbii ki, mən də hərbcı deyiləm, filoloqam, ədəbiyyat müəllimiyəm. Bununla belə, keçmiş təcrübəmi, yəni ehtiyatda olan

zabit olmağımı, ali təhsilimi, bir də Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi başlayandan hərbcilərlə daim əlaqə saxladığımı (xüsusilə Ərikli kəndində yerləşən 811 sayılı hərbi hissəylə), yəni yeni təcrübəmi nəzərə alıb məni komandir seçdilər. Təklifi Valeri vermişdi, hamı razı oldu. İş bölgüsü apardıq, kim nə işlə məşğul olacağını bildi.

Aprəlın 9-da Şakir İsgəndərovla Əşrəf ilk dəfə kəndə getdilər. Onlar öncə Ramiz Ağayevın kəndin qırağında yerləşən evinə baş çəkmişdilər. Ətrafı müşahidə edib kənddə ermənilərin olmadığını müəyyənləşdirəndən sonra hərəkət etmişdilər. Həmin gün kənddə qalmış, növbəti gün yorğan-döşək, qab-qacaq, ərzaq, neft gətirmişdilər. Seyid İbrahimin evində yaşamaq üçün şərait yaratdıq. Xəbər gətirdilər ki, ermənilər mal-qoyunu və evlərin əşyasını qarət edib aparıblar. Əşrəf qaranlıqda bizim evin ikinci mərtəbəsinə qalxanda ayağı nəysə toxunmuşdur. Demə, güllə dəymiş it üst evə qaçmış və orada ölmüşdü.

Qarağacı dərəsinin dağında iki it görünürdü. Yerdə də əşyalar qaralırdı. Təvəkkül xəbər gətirdi ki, itlər əşyalara yaxınlaşmağa imkan vermir. İki-üç nəfər getdi və bir kisə un, şəkər tozu, bir balaca uşaq corabı, kilim və bir qara yapıncı gətirdi. Qaçan adam özü ilə götürdüyü ehtiyatı apara bilməmiş, töküb qaçmışdı. İtlər isə əşyaların keşiyini çəkir, sahibinin qayıtmasını gözləyirdi. Təvəkkül ət apardı və itlərə atdı. Bir-iki gündən sonra itlər yaşadığımız evin qapısına gəldi. İti görəndə hər kəs çağırır, ət atırdı.

Daha bizdən qaçmayıb, gecə-gündüz yanımızda qaldılar. Əşyanı gətirməyə gedən adamı bir neçə dəfə az qala tutmuş, dişləmişdilər. Hər iki iti "Bənək" deyə çağırırdım. İtlərə baxır, "Sən nə qədər vəfalı və sadıqsən, Bənək, sahibin hardadır, Bənək, hər gün yal verən xanım hanı, Bənək?" – deyə fikirləşirdim. Xalqına xəyanət edən siyasətçilərdə, qorumalı olduğu torpaqları, dayandığı postu qoyub qaçan hərbiçilərdə, vəzifəsini yerinə yetirməyən komandirlərdə bu itlərdəki qədər vəfa, sədaqət, etibar olsaydı, erməni quldurları torpaqlarımızı heç vaxt işğal edə bilməzdilər, Azərbaycanın 20 faiz ərazisi bu gün düşmən tapdığı altında olmazdı, gözəl Vətənimizin bir hissəsi xarabalığa çevrilməzdi.

Kədərimi dağıtmaq üçün özümü ovundururdum. Gecələr Aya baxırdım. Moskvada və Bakıda tələbə olanda anam mənə deyirdi ki, gəlib səni görə bilmirəm, Ay doğanda sən Aya bax, mən də baxacam, ana-bala bir-birimizi Ayda görək, Ayda görüşək. Hər axşam Aya baxır və deyirdim: "Ana, axşamın xeyir. Darıxma, ana, inşallah, görüşərik. Mən sağam. Bilirəm, sənin nəfəsin qoymaz mən ölüm. Nə qədər sən sağsan, mən də sağam, ana. Vallah, sağam. Darıxma, qoyma Ağa da darıxa. Ağa, sən də qoyma anamı darıxsın".

Qarağacı dərəsində səhər tezdən yuxudan durur və üzü gündoğana, Günəşə sarı gedirdim. "İlahi, Sənə şükür, bir gün də sağ qaldıq, bir gün də yaşadıq", – deyə öz-özümə düşünürdüm. Anamı, qardaş-bacımı yada

salırdım: “Sabahın xeyir, ana, sabahın xeyir, Ağa, sabahın xeyir, Cahan bacı, sabahın xeyir, Sədaqət bacı...” Övladlarımı yada salırdım: “Sabahın xeyir, Turac, sabahın xeyir, İmdad, sabahın xeyir, Babək, sabahın xeyir, Mirzə, sabahın xeyir, Rəhimə, sabahın xeyir, Xıdır...” Öz-özümə danışırıdım.

Övladlarımdan nigaran qalmışdım. Elə bilirdim ki, ermənilər onları öldürüb. Danışandan sonra ətrafa göz gəzdirirdim – yoldaşlardan eşidən olmadı ki?! Eyibdir. Bir gün Təvəkkül Arifə dedi ki, Əli müəllimdən soruş gör, hər gün çay aşağı hara, niyə gedir? Bəhanə elədim ki, havamı dəyişməyə gedirəm. İnanan olmadı və bir də qoymadılar bir tərəfə tək gedim.

1993-cü ilin qışında Oğuldərədən Tərtər rayonuna gəlmişdim. Laçın işğal olunduğuna görə kəndlərdə infrastrukturla yanaşı mağaza, bazar da yox idi. Kəndə qayıdanda Bərdə və Tərtər bazarlarından ev üçün lazım olan əşyaları, ərzaq aldım. Beş litr tut arağı almışdım. Bundan bir litr şüşə qaba töküb böyük oğlum İmdadın doğum gününə saxlamışdım. İmdadın doğum günü mayın 2-sidir. Martın sonunda ermənilər Oğuldərəni işğal etdiyinə görə, təbii ki, İmdadın doğum gününü orada keçirə bilmədik. Cavanlar ərzaq gətirmək üçün Oğuldərəyə getmişdilər. Əsrəfə dedim ki, evimizin ikinci mərtəbəsində mebelin arxasında şüşə qabda arağ var, onu da gətir. Qayıdanda Əsrəf dedi ki, qaranlıqda axtardım, tapmadım. Növbəti dəfə gedəndə arağın yerini Əsrəfə daha dəqiq izah etdim, arağı gətirdi.

Məsələni yoldaşlarıma danışdım. Dedim ki, bu arağı İmdadın doğum gününə saxlamışdım. Ancaq qismət olmadı. İndi isə ailəmizin, övladlarımızın, o cümlədən İmdadın başına nə gəldiyini, sağ olub-olmadıqlarını bilmirik, amma ümidimizi də üznməmişik, inşallah, sağ olurlar. Dedim ki, buna baxmayaraq, əvvəldən nəzərdə tutduğum niyyəti həyata keçirək, İmdadın doğum gününü qeyd edək. Yoldaşlarım buna məmnuniyyətlə razı oldular. Mayın 2-də heyvan kəsildi, yemək hazırlandı. İmdadın doğum gününü qeyd etmək üçün süfrə arxasında əyləşməyə hazırlaşdıq ki, dedilər, ermənilər olduğumuz yerə gəlirlər. Süfrə arxasında otura bilmədik. Arağı stəkanlara süzdük, İmdad üçün, mühasirədə qalanların övladları üçün sağlıq deyildi, arzular dilə gətirildi, ailəmizi, uşaqlarımızı sağ görməyi dilədik. Ayaq üstə arağı içdik və qaldığımız evdən çıxdıq, ərazidən xeyli uzaqlaşdıq, gizləndik. Amma ermənilər qaldığımız evə gəlib çıxmədılar, dağlardan mal-qoyun yığıb geri qayıtdılar. Qaranlığın düşməsini gözlədik. Ermənilər gedəndən sonra qaldığımız evə qayıtdıq, çıraq işığında məclisi davam etdirdik.

Bir gün Şakir İsmayılova dedim ki, hamıdan çox anama yazığım gəlir. Bilirəm ki, yerə-göyə zəncir salıb. Heç kəs onu ovundura bilməz. Şakir dedi ki, sənin anan nə qədər bala dəlisi olsa da, mənim anama çatmaz.

Bizim yerlərə bələd olanlar bilirlər ki, aprelin sonları, mayın əvvəllərində Kiçik Qafqazda, o cümlədən Laçında, Oğuldərə kəndində təbiətin ən gözəl vaxtlarıdır. Dağlarda qar əriyir, hər tərəf yaşıllaşır, ağaclar

çiçək açır, qışı keçirmək üçün isti yerlərə köçüb getmiş quşlar geri qayıdır, nərgiz, bənövşə ətrafa ətir saçır, gül-çiçək dizə qalxır, quşların səsi bir-birinə qarışır, dağların yamaclarını, düzənlikləri mal-qoyun sürüləri örtür. Torpaqlar erməni işğalına məruz qalsa da, təbiət 1993-cü ildə də öz ənənəsinə sadıq qalmışdı, hər tərəf yaşıllıq idi, ağaclar çiçək açmışdı, gül-çiçək boy atıb dizə qalxmışdı. Yalnız bu yerlərin sahibləri, sakinləri yox idi. Yox, olmayan yalnız insanlar deyildi, heç quşlar da geri qayıtmamışdı. Sanki quşlar da erməni işğalı nəticəsində öz yuvasından didərgin düşmüşdü. Kəndlər, dağlar, yurd yerləri xaraba qalmışdı. İnsan təbiətin bu əsrarəngiz gözəlliyindən həzz ala, dincələ bilmirdi. Mühasirədə olanda çayın kənarında gəzirdim. Suyun qırağında, çəmənlikdə bir neçə yarpız xoşuma gəldi və əyilib qırdım. İstədim ki, ağzıma aparım. Özü-mə acığımı tutdu ki, bu dağların suyu, havası, gül-çiçəyi bizə qiismət olsaydı, heç başımıza bu faciələr gəlməzdi, torpaqlarımızdan didərgin düşməzdik, indi ata-baba yurdumuzda qorxa-qorxa, gizlənə-gizlənə yaşamazdıq. Yarpızları yerə atdım.

Axşam olanda dağlardakı qoyun sürüsünü, naxırı aşağıya qo vur, olduğumuz yerdən uzaqlaşdırırdıq. Kəndləri qarət edib aparən ermənilərin heyvanları görüb olduğumuz yerə gəlib çıxması üçün belə edirdik. Elə düşünürdük ki, beynəlxalq təşkilatın köməyi ilə bizi mühasirədən azad edəcəklər. Hətta gələsi adamı necə qarşılamaq barədə də tədbir görmüşdük. Vertolyot gəlsə hansı üsulla, maşın gəlsə nə qayda ilə qarşılamaq kimi

məsələləri müzakirə edib planlaşdırırdıq. Gözlərimiz yollarda, gədiklərdə qalmışdı. Heç kim gəlmirdi ki, gəlmirdi. Heç elə bil bizi yada salan və biz adda dünyada adam yoxmuş. Həsrət, kədər bizi üzür, əldən salır, amma yenə də yaşamaq ümidini itirmirdik. Mühasirədən çıxmağa var qüvvəmizlə çalışırdıq. Bütün variantları nəzərdən keçirir, hansı yolla çıxmağı dönmə-dönə müzakirə edirdik.

Qarağacı dərəsində Qasimov Salehin vəziyyəti ağırlaşdı. O, Quzeyçirkində ayağından yaralanmışdı. Yarası göyərdi və şişdi. Şiş dizi keçərək bədənin yuxarı hissələrinə yayıldı. Arifə dedim ki, Salehin ölümü hamıya bəla gətirəcək: “Onu harada dəfn etsək, qəbir qazsaq, erməni tapacaq və başa düşəcək ki, burada hələ də azərbaycanlı var. Yazıq deyir ki, iki qızım var. Balası da bir yandan yetim qalacaq. Harada gizlənsək, erməni bizi tapacaq. Ölsə, onu dağa, çınqıllı qayalara aparmaq və orada dəfn etmək lazımdır. Üstünü daşla örtək ki, izi qalmasın. Yenə də ümidi itirmək olmaz. Axır ana qədər çalışsaq ki, o, sağ qalsın. Dərmandan keçib, dərman kömək eləmədi”.

Saleh Qasimovun ayağının yarasına təzə dəri çəkmək qərarına gəldik. Cavanlar dəri gətirdi və onun ayağını sarıdıq. Saleh dedi ki, ağrı azalmasa da, heç artmır. Bir neçə saatdan sonra ağrının azaldığını bildirdi. Çay içdi, çörək yedi. Üç gündü ki, heç nə yemirdi. Yuxuladı, mən deyirdim, yaranı üç gündən sonra açmaq lazımdır. Eşitmişdim ki, atın beli əziləndə, heyvanın bir yerinə daş dəyəndə ona palçıq və ya dəri çəkər, iki-üç gündən

sonra açarlar. O biri gün Saleh təkid etdi ki, yaranı açın. Mən çöldəydim, içəri çağırdılar ki, Saleh yarasını açıb. Dərisi ayağına sarınmış heyvan dərisi ilə bərabər soyulub çıxmışdı. Dəri ayağının üstündən üç yerdən irin-çirki sorub çıxarmışdı. Yaranı dərmanla sağaltmağı Mişaya həvalə etdik. Tay-tuşun köməyilə yaranı açıb-bağlayırdı. Saleh yaxşı oldu, sağaldı.

Ədalətin isə yarası sarınsa da, bağlansa da, dəhşətli ağrı verirdi. Onun rəngi bozarmış, ağarmışdı. Başının yarası olan tərəfdən ayağının ucuna qədər ağrıdığıni bildirirdi. Tay-tuşları Təvəkkülə, Şakirə acıqlandım ki, məni gözləyirsiz, onu soyundurun, başdan-ayağa bədəninizi gəzin. Bir neçə dəqiqədən sonra Təvəkkül əlində Ədalətin qanlı paltarını çölə gətirdi. Demə, Kəlbəcər ərazisində Ədalətin həm başına, həm də çiyinə güllə dəyibmiş. Çiyinə güllə dəydiyini bilmirmiş. Elə düşünürmüş ki, çiyindəki, bədənindəki ağrı başının yarasındandır. Qan axıb quruyub, paltar üstünə yapışmış qanı kəsib. Ədalətin də yarası sarındı. Ədalət də sağaldı.

Qumbaraatanlardan yaralanmış Valehin də yarası sarındı. O da sağaldı.

Ermənilər hər gün Oğuldərəyə gəlib evləri, mal-qoyunu qarət edib maşınlara yığmış aparırdılar. Onlar gedəndən sonra biz də mal-qoyunu kəsir, çörək bişirirdik. Ermənilər kənddə olduqları müddətdə bunu etmək mümkün deyildi. Ocağın tüstüsündən qaldığımız yeri öyrənə bilərdilər. Qaranlıq düşməmiş kəndə tərəf gedir, evimizdən nə lazımdısa atlara yükləyir və gətirirdilər.

Mən getmirdim, cavanlar gedirdi. Hər dəfə ərzağa gedənin biri mütləq Şakir İsgəndərov olurdu.

Oğuldərədə, o cümlədən yaxın kəndlərdəki evlərdə ərzaq qaldığından aclıq çəkmirdik, amma rahat da ola bilmirdik. Bir yerdə çox qalmaq olmazdı, ermənilər tapa bilərdi. Yerimizi dəyişdik. Kəmərqayanın altında Seyid İbrahimin dəmir çardağının altına yığıldıq. Külək qalxdı. Soyuq iliyimizə işlədi. Ora elə yerdir ki, hər tərəfdən görünür. İstədiyimiz vaxt ocaq da qalaya bilmirdik. Düşməndən müdafiə üçün əlverişli olsa da, soyuq imkan vermədi ki, orada istədiyimiz qədər qalaq.

Köçməyə məcbur idik. Şakir İsgəndərovlə Seyid Əliheydər in evinə baxdıq. Şakir çox bəyəndi: həm yaşamaq üçün rahat, həm də müdafiə üçün əlverişli idi. 23 aprel 1993-cü ildə gündəliyə qeyd etmişəm: "21 aprel 1993-cü ildə Seyid Əliheydər in evinə gəldik. Mən xəstələnmişdim. Tez yaxşılaşdım. Evi yığıb hələ hazırlamamış qar başladı. Ayın 22-də axşama qədər yağdı. Sanki çillə idi. Görməyən inanmaz! Qar dizdən yuxarı idi. Sonra radio xəbər verdi ki, Arktikadan soyuq keçib. Ayın 23-də gündüz hava xoş idi. Mühasirədən çıxmaq üçün arasıkəsilməyən fikir mübadiləsi edirik".

Qar o qədər qalın idi ki, qarşıda ki dağ yamacında üç yerdən qar uçuğunu baş verdi. Arxayın olduq. Erməni dağa tərəf gələ bilmirdi. Bəlkə də Allahın bizə yazığı gəlmişdi. Qar erməninin yolunu kəsmişdi. Sevinirdik. Evdən yuxarıda, dağ başına yaxın alaçıqdan da böyük qayalar vardı. Elə yağmışdı ki, qayalar seçilmirdi.

Aprelin 22-də Şakirlə Əşrəf Oğuldərəyə getmişdilər. Yer qarlı, hava şaxtalı və soyuq idi. Gecə tufan başladı. Kəndə gedənlər isə gəlib çıxmırdılar. Narahat olduq, fikirləşdik ki, çovğunda yolu itirdilər, qayadan düşdülər. Şakirlə Əşrəf səhərə yaxın gəldilər. Soyuqdan, çovğundan donmuşdular, yolu itirmişdilər. Elektrik dirəkləri vasitəsilə çətinliklə yolu müəyyənləşdirə, olduğumuz yeri tapa bilmişdilər.

Mühasirədən çıxmaq üçün müxtəlif plan hazırlayırdıq. Laçın–Kəlbəcər–Ağdam, Laçın–Kəlbəcər–Xanlar, Laçın–Kəlbəcər–Daşkəsən, Laçın–Kəlbəcər–Basarkeçər–Daşkəsən, Laçın–Naxçıvan, Laçın–Gorus–Qubadlı. Bu variantlardan hansının qorxusuz olduğunu min dəfə götür-qoy etməli, qərar çıxarmalı idik. Qərar çıxarmağa isə tələsmirdik. Meşənin, dağların yaşıl dona bürünməyini gözləyirdik. Ona isə çox qalmışdı. Gözlərimiz yolda idi. Yollar isə susurdu. Hər yandan bağlanmış yollar...

Mişa karta baxırdı. Deyirdi ki, Laçın–Gorus–Qubadlı yolu ilə getsək, çətinliklərimiz olacaq, amma sağ çıxa biləcəyik. Digər yollarda isə bizi ölüm gözləyir.

Ürəyim uçunurdu, evimi görmək istəyirdim. Arif qoymadı gedim:

– Kəndə niyə gedirsən? Sənin kəndə getməyinə ehtiyac yoxdur. Kəndə getməkdən gözünü çək. Nə sənə imkan verəcəyəm gedəsən, nə də özüm gedəcəyəm.

– Gedim baxım...

– Xarabanın nəyinə baxassan?

Mən kəndə gedəsi olmadım.

Bir gün Arifə dedim ki, birlikdə Cərgəyə, Cəhənnəm dərəsinə, Divlərə, Bəyliyin yurduna gedək. Oralarda sahibsiz qalmış mal-qoyun sürüləri otlayır, baxaq görək bizim mal-qoyunlar oradadır, ya yox. Arif razı olmadı. Qaçqın düşməmişdən əvvəl kənddə necə yaşamağımızdan, mal-qoyunu necə saxlamağımızdan danışdı. Dedi ki, bir gün qoyun örüşdən qayıdanda məlum oldu ki, bir qoyun balalayıb və quzusu itib. Çobandan qoyunu harada otardığını soruşdum. Çöldə qalmış quzunu axtarmağa getdim. Məndən sonra beş-altı adam gəldi və səhərə qə-dər quzunu axtardıq, nəhayət səhər tapdıq. İndi yüz əlli qoyun-quzunu qoyub gedirəm. Bundan sonra nəyə baxım?

Təvəkküllə ətrafı gəzdik, Meytili yalı deyilən yerdə oturduq. Sarıdərənin kənarında yalquzaq canavar qoyun sürüsünün içinə düşdü, qovdu və qırdı. Çıxartdı Bəyliyin yurduna, yenə də qırdı. Hər ikimizdə avtomat vardı. Canavar qoyunları qırdı və yorulub əl çəkdi. Təvəkkülə dedim ki, adamın gözünün qabağında canavar qoyunu qırır, iki avtomatlı öz canının qorxusundan bir güllə ata bilmir. Bu hamısı tarixdir.

Başqa bir gün yenə də ətrafı gəzirdik. Hacıxanlı kəndinin yaylağında durmuşduq. Bizdən aşağıdakı yaşıl meşəyə baxır, ətrafı gəzirdik. Birdən meşədə dana mələməsinə oxşar bir səs gəldi:

- Burada mal var?
- Yox, mal deyil, əlikdir, böyürür.

Yoldaşlarım Oğuldərəyə getmiş, qayıdanda bir yaralı qartal görmüşdülər. Şakir İsgəndərov atdan düşmüş,

qartalı tutmuş və qucağında gətirmişdi. Qartal bir neçə dəfə başını hərləmiş, Şakirin üzünə baxmış, qəflətən dimdiyi ilə onun gözünə vurmaq istəmişdi. Xoşbəxtlikdən Şakirin gözünə dəyə bilməmişdi. Alt dimdiyi gözün üstünü, üst dimdiyi isə alnını tutmuş, yaralamışdı. Qartalın dimdiyi o qədər iti idi ki, elə bil Şakirin alnını bıçaqla kəsmişdilər. Cavanlara dedim ki, onu arxası üstə çevirsinlər. Məlum oldu ki, qartal yaralıdır, güllə qanadını sındırmışdı. Qaldığımız yerin yaxınlığından avtomat silahla vurulmuş yaralı qartalın tapılması ərazidə erməni silahlıların olduğunu deməyə əsas verirdi. Ona görə də ehtiyatlı olmaq, nəzarəti gücləndirmək lazım idi.

Erməni separatçıları Kəlbəcərə qəfil hücum etmişdilər, qısa müddətdə rayon işğal olunmuşdu. Kəlbəcərdə Tunel adlanan yer var. Ərazi nəhəng sıldırım qayalıqlar olduğundan avtomobil yolu çəkmək mümkün olmayıb və qayaların altından tunel açılıb. Tunel rayonu iki hissəyə bölür və bir hissənin digəri ilə əlaqəsini təmin edir. Ermənilər hücum edib Tuneli tutduqlarına görə Kəlbəcərin bir hissəsi, Laçının işğaldan azad olunan kəndlərində yaşayan əhali və Laçın cəbhəsində döyüşən ordu tam mühasirəyə düşmüşdü. Bizim kimi, Kəlbəcərin ucqar kəndlərinin sakinləri də rayonun işğal olunmasını, yolun bağlanmasını çox gec öyrənmişdilər. Ona görə də mühasirədən çıxma bilməmiş, sağ qalmaq üçün dağlara çəkilib gizlənmişdilər. Ermənilərə əsir düşməmək və sağ qalmaq üçün dağlarda gizlənmək yeganə variant idi.

Laçın və Kəlbəcər ərazisində mühasirədə qalıb dağlarda gizlənən yalnız biz deyildik. Dağlarda tez-tez azərbaycanlılara rast gəlirdik. Aprelin 15-də Şakir İsgəndərov, Muxtar və Mişa Dambulaq kəndindən ərzaq gətirməyə getmişdilər. Bir necə evə baş çəkəndən sonra azərbaycanlılardan ibarət dəstə ilə qarşılaşmışdılar. Onlardan biri Şakir, Muxtar və Mişanı çağırıbmış, ehtiyatla bir-birlərinə yaxınlaşmışlar. Məlum olubmuş ki, onlar da üç nəfərdir, bir də Laçının Pircahan kəndindən olan Vüqar Mehdiquluoğludur. Digərləri isə Kəlbəcərin Ağcakənd kəndindəndirlər. Şakir hadisəni belə xatırlayır:

– Evlərin birinin həyətinə arı yeşikləri vardı. Arılara tərəf gedəndə kimsə bizi çağırdı. Dedi ki, dayanın, tərənməyin. Bizə yaxınlaşdılar. Əllərində ov tüfəngi vardı. Mən Vüqar Mehdiquluoğlunu tanıdım. Özümüzü təqdim etdim, dedim ki, on doqquz nəfərlə mühasirəyə düşmüşük, Qarağacı dərəsində qalıyıq. Amma onlar heç nə demək istəmirdilər, çətinliklə məlumat aldıq. Bildirdilər ki, Kamran bəylə birlikdə mühasirədə qalıblar, altı nəfərdirlər. Harada gizləndiklərini dəqiq demədilər, müxtəlif yerlərin adını çəktilər. Vüqar Mehdiquluoğlu bizə dedi ki, ehtiyatlı olun, ərazidə mühasirədə qalmış azərbaycanlılardan ibarət başqa dəstələr də var, hər an rastlaşa bilərsiniz.

Görüş üçün vaxt müəyyənləşdirdik. Aprelin 22-də Dambulaq kəndində görüşməyi razılaşdırdıq. Amma aprelin 21-də güclü qar yağdı, qaldığımız yerdən çıxıbilmədik və görüş baş tutmadı.

Vüqar Mehdiquluoğlunun dediyi Kamran bəy Laçının Bülövlük kəndindəndir. Məşhur bəy nəslinin nümayəndəsi olan Kamran bəy 1992-ci ildə – Laçın işğal olunanda doğma torpağını tərk etməmişdi, dağlarda gizlənmişdi. Ermənilər kəndləri yandırıb geri çəkildəndən sonra o, evinə qayıtmışdı. Yaşı 70-i keçmiş bu nurani qocanı sonuncu dəfə 1993-cü il aprelin 2-də Kəlbəcərin Tirkeşəvənd kəndində görmüşdük. Kamran bəy dağlara çəkilib gizlənəcəyini, torpaqlar işğaldan azad olunarsa, qalacağını, işğal davam edərsə, bir yol tapıb çıxacağını söyləmişdi.

Bizdən xeyli sonra bir neçə nəfər də mühasirədən çıxıb gəldi. Onların dediyinə görə, Kamran bəylə birlikdə dağlarda gizlənməmişlər. Bir neçə ay qalandan sonra mühasirədən çıxmaq üçün yola düşmək qərarına gəlirlər. Kamran bəy yenə də doğma torpağını tərk etməkdən imtina edib, orada qalacağını deyib. Onun sonrakı taleyi haqqında bu günə qədər heç bir məlumat yoxdur.

Bir gün ətrafı gəzirdim. Üç adamın izini gördüm. Onlar Kəlbəcərin Qalaboynu kəndi tərəfdən gəlmiş, Buzxana dağından aşmış, Qarağacı dərəsinin güneyi ilə enmiş, Kəmərqayanın dibindən keçmiş, oradan Baldırğanlıya çıxmış və Qovuşuq kəndinə tərəf getmişdilər. Adamın birinin ayağında qaloş olmuşdu, izi-rəddi bildirirdi ki, çox da böyük adam deyilmiş. Nazik, uzun ayağı varmış. Digərlərinin cüssəli, yekə adam olduğu ayaq izlərindən bilinirdi. Aydın olurdu ki, bu yerlərə bələd adamlardı. Yad adam, nabaləd dağlarda elə istiqə-

mət götürə bilməzdi. Qaldığımız evə qayıdanda gördük-lərimi danışdım. Növbəti gün Təvəkküllə həmin izə düş-dük, amma heç nə tapmadıq, izi bir yana çıxara bilmə-dik. Bunun üçün Qovuşuq kəndinə enmək və ətrafını gəzmək lazım idi. Dağda bizi qar və külək elə hala saldı ki, geri qayıtmağı qənimət bildik.

Başqa bir atlı Qovuşuq üzdən – Atıcılardan aşmış, Seyid Əliheydər in evinin qabağına enmiş və geri qayıt-mışdı. Onun da kim olduğunu bilmədik.

Şakirlə Əşrəf ərzaq gətirməyə gedəndə gecə Ağalarlı kəndində bir atlı və bir piyada adama rast gəlmiş, ancaq ehtiyat etmiş və onlara yaxınlaşmamışdılar.

DAŞA YALVARANDA

Radiomuz vardı. Gündə bir neçə dəfə xəbərlərə qulaq asırdıq. BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğal olunmuş Kəlbəcər rayonundan erməni qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul etməsini Seyid Əliheydər in evində eşitdik. Rus dilinə tərcümə etdim, ruslar da bildi. Hamı ayağa qalxıb bir-birini təbrik etdi, gözyaşdınlığı verdi, oynamağa başladı. Sevincimizin həddi-hüdudu yox idi, bizə elə gəlirdi ki, bununla da erməni işğalına son qoyulacaq, Azərbaycan torpaqları qısa müddətdə erməni silahlı quldurlarından təmizlənəcək və mühasirədən çıxacağıq. Lakin erməni separatçıları BMT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın qətnaməsinə nəinki biz mühasirədə olduğumuz müddətdə, heç bundan ötən 19 ildə də əməl etmədilər, əksinə, Azərbaycanın daha beş rayonunu işğal etdilər. Bizim ümidimiz əbəsmiş.

Radio xəbər verdi ki, Türkiyə prezidenti Turqut Özal Azərbaycana səfər edib, Bakıda erməni işğalını pisləyib, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunan Azərbaycan torpaqlarından dərhal çıxarılmasını tələb edib. Bu xəbərə də çox sevinmişdik. Mühasirədə olduğumuz dövrdə aldığımız ən ağır xəbər isə Turqut Özalın ölümü oldu. Ümid edirdik ki, müharibəni kəsəcək. Amma Turqut Özal dünyasını qəfil dəyişdi, yasa batdıq. Bizim də sağ qalmağa ümidimiz qəlbimizdə öldü. Qaldığımız evə

hüzn və kədər çökmüşdü. Hamı Turqut Özalın ölümünə doğmasının, yaxınının itkisi kimi yanaşırdı, yas saxlayırdı, ağlayırdı.

Ağlımıza hər şey gəlirdi. Düşünürdük ki, Azərbaycan Ordusu hücumu keçər və biz də arxadan erməniyə zərbə endirərik, qaldığımız ərazinin yaxınlığından keçən Laçın–Kəlbəcər yolunu bağlayarıq. Təəssüflər olsun ki, bizim ümid etdiyimiz, göz dikdiyimiz bu variantlardan heç biri həyatda reallaşmırdı. Nə ermənilər BMT-nin qətnaməsinin tələblərini yerinə yetirirdilər, nə də Azərbaycan Ordusu hücumu keçirdi. Gözümüz yolda qalmışdı.

Yaralı yoldaşın hər birini sağaltmağı, qayğısını çəkməyi müqəddəs iş sayırdıq. Elə ab-hava yaratmaq lazım idi ki, özünə rəva bilmədiyini yoldaşına da rəva görməyəsən. Qəlbən sevinirdim ki, belə mühit yaranıb. Heç kəsə fikir söyləməyə qadağa qoyulmamışdı. Hər kəs istədiyi fikri söyləyirdi. Cavanlar çox fəallıq göstərirdilər. Hər kəs yoldaşından artıq iş görməyə çalışırdı. Demək olar, hamı bir-birindən razı idi.

Hər dəfə kəşfiyyata, kəndlərə ərzaq dalınca gedənin biri mütləq Şakir İsgəndərov olurdu. Onun zəhməti, hünəri əvəzsiz idi. Şakir Laçın işğal olunmamışdan əvvəl köçüb Bakıda məskunlaşmışdı. Milli azadlıq hərəkatında yaxından iştirak etmiş, Azərbaycanın müstəqilliyi, istiqlalı uğrunda mübarizənin fəallarından biri kimi haqqında bir necə cinayət işi qaldırılmış, dəfələrlə həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Erməni separatçıları Azərbaycan ərazisinə göz dikəndən və Qarabağda müharibə başlayandan sonra silaha sarılıb

cəbhəyə könüllü yollanmışdı. Laçın cəbhəsində gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərmiş, ən qaynar nöqtələrdə hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdi. Şakir döyüşdə olanda oğlu dünyaya gəlmişdi. O, xoş xəbəri ağır döyüşdən qayıdandan sonra öyrənmişdi. Komandirlər icazə versə də, Şakir cəbhəni tərk edib yeni dünyaya gələn övladını görmək üçün Bakıya getməkdən imtina etmişdi.

Şakir İsmayılov isə mal-qoyun kəsir, soyur, heç kəsi dindirmədən bişirirdi. On doqquz nəfərin yeməyini təmin etmək də asan deyildi. Ermənilər evlərdə olan əşyalarla yanaşı mal-qoyunu, ərzağı da qarət edib apardıqlarına görə ərzaq tapmaq çətinləşirdi. Şakir, Temir, Muxtar, Əşrəf və başqaları tez-tez kəndlərə ərzaq gətirməyə gedirdilər. Bizim yerlərdə yaz aylarında gecələr zülmət qaranlıq olur. Belə zülmət qaranlıq gecələrdə ərzaq üçün gedənlər bəzən gec qayıdırdılar. Onlar gələndə rahatlıq tapmırdıq, ağılımıza yüz fikir gəlirdi, özümüzü qınayırdıq. Çünki hər an ermənilərlə rastlaşa bilərdilər, ermənilər onları qətlə yetirər, əsir aparardılar. Şükürlər olsun ki, ərzaq üçün gedənlər hər dəfə sağ-salamat geri qayıdırdılar.

Ağır işlərdən biri də çörək bişirmək idi. On doqquz nəfərin çörəyinin olması üçün hər gün un ələmək, xəmir yoğurmaq və çörək bişirmək asan deyildi. Adətən çörəyi qadınlar bişirir. Mühasirədə qalanlar arasında isə bir nəfər qadın vardı. Nübar Rzayeva ilk günlər çörəyi tək bişirirdi. Amma bu onun üçün böyük əziyyət idi. Ona görə də mühasirədə olduğumuz müddətdə Əşrəf un

ələyir, xəmir yoğururdu. Digər gənclər ocağı, sacı hazırlayırdılar. Nübar isə hazır xəmindən çörək bişirirdi.

Kiçik inciklik və mübahisələr də olurdu. Əsas inciklik Salehdən idi. O, bizimlə süfrə arxasında oturmurdu. Özünə bir qab yemək çəkir, bir tərəfdə təkcə yeyirdi. Bir gün nahar yeməyi zamanı etiraz səsi ucaldı:

– Əli müəllim, Saleh bizimlə bərabər oturmasa, biz də yeməyəcəyik.

– Vərdişimi belə almışam, məni bağışlayın, – Saleh cavab verdi. – Axı mən on altı il məhbus olmuşam. O xarabada belə öyrənmişəm.

Ona izah etdik ki, bura türmə deyil, mühasirədə qalmışığı və bir süfrə arxasında oturub çörək yeməliyik.

Sonra bizimlə oturub, bizimlə durdu.

Mal-qoyun kəsilən kimi Mişa ətin ən yaxşı yerini itlərə verirdi. Buna görə bir necə dəfə mübahisə oldu. Mişa və digər ruslar acıq edib bizdən ayrılmaq qərarına gəldilər. Mən hamını sakitləşdirdim. Onlara başa saldım ki, biz bu yerlərə bələdik, siz isə heç bir yeri tanımırsınız, tək heç yerə gedə bilməzsünüz, ermənilər sizi ya qətlə yetirər, ya da əsir götürürlər. Bundan sonra fikirlərini dəyişdilər, qaldılar. Əslində, getmələri mümkün də deyildi.

Ruslar ümumi ərzağı ayrılıqda yeyirdilər, bu da narazılığa səbəb olurdu. Uşaqlar kənddən bal gətirmişdilər. Ruslar bal bankasını qabaqlarına qoyub yedikləri vaxt Əşrəf evə girib görmüş, etirazını bildirmişdi ki, ərzaq ümumidir, yoldaşlardan ayrı yemək olmaz. Çünki biz özümüz belə məsələlərə ciddi əməl

edirdik. Həyətdə dayanmışdım, evdə mübahisə gedirdi. Əşrəf çölə çıxdı, əlində də bal bankası. Bankanı daşın üstünə qoyub silahını ona tərəf çevirdi. Silahı Əşrəfdən aldım, bankanı evə qaytardım. Rusları yanıma çağırdım, onlara izah etdim ki, biz azərbaycanlılarda çətin anlarda yoldaşdan nəyisə gizlətmək, ayrılıqda yemək kimi məsələlərə yaxşı baxılmaz. Ona görə də belə hərəkətlərə yol verməyin. Ruslar dediklərimlə razılaşdılar.

Qaldığımız evin yanında mağara vardı. Çörəyi orada bişirirdik. Ruslar mağaraya girəndə Əşrəf də onların ardınca getmişdi. Mağaraya girəndə görüb ki, ruslar xəmir yoğrulmuş taxtanın üstünə çıxıb çimirlər. Onlarla dalaşmışdı.

Rusların pis vərdişləri də vardı, hər gecə biz yatanndan sonra çaydanda xeyli miqdarda quru çay qaynadıb içki kimi içib yatırdılar. Onların belə hərəkətləri narazılığa səbəb olurdu.

Seyid Əliheydər evində olanda Arıfla həyətdə oturmuşduq. Axşam düşürdü. Çağırdılar ki, radioda son xəbərlər başlayıb. Evə tərəf addımladıq. Mən qapıdan içəri girməklə qəfildən güllənin açılması bir oldu. Güllə Əşrəfin əlindəki silahdan açılıb başımın üstündən keçdi və qapının çərçivəsini parçaladı. Sahib Rzayev Əşrəfin silahının darağını özü ilə aparmışdı. Silahın özündəki patronu isə çıxarmamışdı. Əşrəf isə elə bilib ki, silahda güllə yoxdur, çaxmağı çəkəndə atəş açılmışdı. Baş verən hadisəyə görə Bahadır kişi ilə Əşrəf dalaşdılar. Bahadır kişi dedi ki, oğlu Sahibin bu işdə heç bir günahı yoxdur, atəşi Əşrəf açıb və o da cavab verməlidir.

Mişa karta baxırdı. Bir gün əvvəl Əşrəfə demişdi ki, səni təhlükə və dava gözləyir. Bir gün sonra isə bu hadisə baş vermişdi.

Mühasirədə olanda Şakir İsgəndərov dəfələrlə deyirdi ki, əgər ermənilər evimizi yandırsalar, buna dözməyəcəyəm və sonuncu gülləmədək döyüşəcəyəm. Bir ayaz gündə Oğuldərə kəndindən tüstü qalxdı. Elə bildik ki, ermənilər evləri yandırılar. Şakir dedi ki, kəndə gedirəm. Nə qədər təkid etsək də, xeyri olmadı. O, atı yəhərləyib Təvəkküllə birlikdə dağların arxası ilə gizlə-nə-gizlə-nə gedib kəndə çatmışdılar. Məlum olmuşdu ki, ermənilər evləri qarət edib "KamAZ" markalı avtomobillə yığıblar. Avtomobili yüklədikdən sonra Müzəffər Salahovun evinin həyətindəki təndiri yandırılar, qoyun kəsib, kabab bişirib yeyib-içirlər. Şakirlə Təvəkkül erməniləri xeyli müşahidə etdikdən sonra qayıtmışdılar.

Mühasirədə şeir yazanlar vardı. Onlardan biri də Muxtar İbrahimov idi. Onun "Ağlaram" şeiri çox kədərli və ürək ağrıdı:

İzin ver gedim, a dağlar,
Sən ağlama, mən ağlaram.
Yollarımda qan-qada var,
Sən ağlama, mən ağlaram...

Göz yaşlarım gilə-gilə,
Yanağımda dönür selə,
Günüm keçər elə-belə,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Yollarımda duman, çiskin,
Kim görübdü belə pis gün?
Taleyimdən küskün-küskün,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Yazım yazıb belə yazan,
Bu yazıya yoxdu pozan.
Ay Muxtarın qanlı gözü,
Sən ağlama, mən ağlaram.

Laçın rayonunun Oğuldərə kənd sakini Dadaş Bala-kişi oğlu İbrahimovun dörd oğlu var idi. Onlardan üçü – Mötəbər, Təvəkkül, Muxtar mühasirədə qalmışdılar. Yalnız əlil oğlu Bəbir kənddən çıxanlarla getmişdi. Mötəbər altı uşaq atası idi və 3 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcər-də itkin düşdü. Onun sonrakı taleyindən bu gün də xəbər yoxdur. Muxtar və Təvəkkül isə mühasirədən çıxdılar. Muxtar mühasirədə olduğumuz dövrdə yazdığı "A qardaş" şeirini qardaşı Mötəbərə həsr etmişdi. Şeirdə qardaşın qardaşa hörməti, qardaşı üçün iztirabı, kədəri öz əksini tapıb:

Sevinməyə, şadlanmağa, gülməyə
Zalım düşmən vermir aman, a qardaş.
İndən belə bir də səni görməyə
Daha yoxdu məndə güman, a qardaş.

Ölsəm də, ruhum səni axtaracaq,
Bilirəm ki, axtaracaq, tapacaq.
İndən belə görən çoxmu yıxacaq
Könlüm evini hicran, a qardaş.

Ürəkdən sevinib gülməyən Muxtar,
Həyatda bir xoş gün görməyən Muxtar,
Səndən ötrü düşüb ölməyən Muxtar
Səninçün darıxır yaman, a qardaş.

Slavik də rus dilində yazırdı...

Nə iş görməkdən, hara getməkdən asılı olmayaraq gözlərimiz yollarda idi. Kimisə axtarır, kömək diləyirdik. Hər tərəfdən bağlanan yollar isə susurdu. Nə biz kimdənsə xəbər tuta bilirdik, nə də kimsə bizim harada olduğumuzu bilirdi.

Yaz fəsli olmasına baxmayaraq, güclü qar yağmış, dağları örtmüşdü. Şakir İsmayılovla daşların arasında oturub Qarağacı dairəsinə baxır, söhbət edir, özümüzü ovudurduq. Dedim ki, heç kim sağ qaldığımızı bilmir. Yəqin, çox adam düşünür ki, ermənilər bizi ya qətlə yetirib, ya da əsir aparıblar. Hamıdan çox anama yazığım gəlir. Anam bala itkisinə dözən deyil. Bilirəm ki, heç kəs onu ovundura bilməz.

Mən qardaş-bacımı, dayımı, əmim övladlarını yada saldım. Evində gizləndiyim bibim oğlu Seyid Əliheydər haqqında, qohumları barədə danışdım. Şakir dedi ki, mənəm anam da bala itkisinə dözən deyil.

Mühasirədə heç də hər günümüz dəhşətli keçmirdi. Uşaqlar danışır, gülür, zarafat edirdilər. Əşrəf Bahadır dayıya deyirdi ki, sağ qalacaq, mühasirədən çıxacağıq: “Bərdənin mərkəzində görəcəksən ki, bir qadın dik-daban ayaqqabı, gödək yubka geyib, saçına rəng qoyub, üzünə kosmetika çəkib, cavan bir oğlanın qoluna girib gedir. Baxıb görəcəksən həyat yoldaşındır. Çağıracaqsan ki, mənəm, sağ qalmışam, mühasirədən çıxmışam. O isə deyəcək, səni tanımıram, bu cavan oğlana ərə getmişəm”.

Bahadır dayı bu zarafatlardan incimirdi...

Yenə də Seyid Əliheydərin evində olurduq. Bura daldalanmaq, gizlin yaşamaq üçün ən münasib yer idi. 1993-cü il mayın 15-də səhər yuxudan durduq, çay içdik, çörək yedik. Siqaret çəkənlərin vəziyyəti yaxşı deyildi, siqaret, tütün-tənbəki qurtarmışdı. Ona görə də Mişa, Saşa, Slavik, Saleh tütün-tənbəki üçün Dambulaq kəndinə yollandılar. Onların heç biri əraziyə bələd deyildi. Ona görə də kəndə hansı yolla, necə getmək lazım olduğunu bir neçə dəfə izah etdim. Heç kəs onların getməsinə razı deyildi. Dədilər ki, yolu səhv gədlər, ermənilərlə üz-üzə gələr, əsir düşərlər, qaldığımız yeri deməyə məcbur olarlar, ermənilər bizi tapıb qırrar.

Mişağil Dambulağa getdi. Mən, Arif, Şakir İsgəndərov və Valeh isə Qızılqaya dağına çıxdıq. Buradan bizim Oğuldərə kəndi və kənddən yuxarı uzanan yol

aydın görünür. Günorta Oğuldərəyə ermənilərlə dolu yük maşını gəldi. Ancaq Oğuldərədə dayanmadılar və kənddən aralıda yerləşən Ağalarlı kəndinə getdilər. Maşını kəndin qurtaracağına, Alsoltanın evinin yanında saxladılar. Maşından on iki nəfər hərbi və mülki geyimli erməni düşdü. Alsoltanın evində və tövləsində axtarış aparmağa başladılar, çox çalışdılar. Alsoltan neçə illərdi bu evdə yaşamırdı. Uzun illər yaşayış olmayan evdə ermənilər bir neçə saat dayandılar. Tövlədən çıxıb evə, evdən çıxıb tövləyə girdilər. Biz isə Qızılqayadan erməniləri müşahidə edirdik. Belə qənaətə gəldik ki, ermənilər evi və tövləni minalayırlar.

Onlardan iki nəfər ayrılıb Çınqılın yoxluğu ilə yuxarı çıxdı. Çınqılın başında düzənlikdə yiyəsiz itlərə güllə atdılar. Tofiq Salahovun iti kəndə tərəf qaçdı. İt aşağıda dayanan ermənilərə çatanda bu dəfə də onlar itə güllə atdılar. İt bir də üzü geriyə qaçdı, daşların arasında gizləndi.

Dağda dolaşan iki erməni hər on-on beş dəqiqədən bir havaya üç güllə atırdı. Cavab olaraq kəndin qırağında dayanan ermənilər də üç güllə atırdılar. Həmin iki erməni Çınqılın başından, Cərgədən, Cəhənnəm dərəsindən keçib Qarağacı dərəsinə, əvvəllər sığındığımız evlərə tərəf getdilər. Orada Seyid Cəfərin və Seyid İbrahimin evi yerləşir. Qarağacı dərəsindən tüstü qalxdı. Elə bildik ki, ermənilər evləri yandırılıblar. Qızılqayada dayandığımız yerdən evlər görünmürdü. Sonra öyrəndik ki, yandırılan ev yox, həyətdəki ot tayasıdır.

Ermənilər qaldığımız əraziyə yaxınlaşanadək Valehi göndərmiş, yoldaşları xəbərdar etmişdik ki, ermənilər gəlir. Onlar da evdən kənara çıxmış, ətrafa səpələnmiş, daşların arxasında gizlənmişdilər.

Qarağacı dərəsində erməninin biri Oğuldərəyə sarı getdi, o biri isə yuxarı – bizim qaldığımız ərazi istiqamətinə çıxdı, Seyidin yeri deyilən əraziyə gəldi. Dağlarda axtarışı davam etdirir, əliboş qayıtmırdılar, mal-qoyun, at yığıb aparır, qarət edirdilər. Dərədə Seyid Əhmədin evindən aşağıda at otlayırdı. Erməni atı gördü, Oğuldərə istiqamətində gedən yoldaşını çağırırdı, üç güllə atdı. Bir-birlərindən xeyli aralandıqlarına görə aşağıdakı erməni onu çağıranın səsini deyil, güllə səsini eşitdi. Güllə atılanda Oğuldərəyə tərəf gedən erməni möhkəm təlaş keçirdi, əvvəlcə nə edəcəyini bilmədi, sonra çaya tərəf qaçdı və daşların arxasında gizləndi. Güllə atanın yoldaşı olduğunu dəqiqləşdirəndən sonra gizləndiyi yerdən çıxdı və yuxarı qalxdı. İki erməni birlikdə atı tutmaq üçün qovmağa başladı. At gizləndiyimiz yerə bələd idi, onunla ərzaq gətirirdik. At gizləndiyimiz yerə qaçdı, ermənilər də dalınca. Onlardan biri lap irəlidi gəlirdi. At qaldığımız evin həyətinə gəldi. Təbii ki, on doqquz nəfərin yaşadığı evin həyəti abad idi. Burada insan yaşadığını kənardan sezmək çətin deyildi, həyətdə yuyulmuş paltarlar asılmışdı, mal-qoyun, itlər, ocaq yeri vardı. Yoldaşlarımızdan bir neçəsi evin ətrafındakı daşların arxasında gizlənmiş, bir qismi isə dərə yuxarı qaçıb ərazidən uzaqlaşmışdı. Atın dalınca qaçan və tərənin arxasından çıxan erməni yaşadığımız evi, mal-

qoyunu, iti, bəlkə adamları gördü və qışqıra-qışqıra sürətlə geriyə qaçdı. Ondan arxada gələn yoldaşını da geriyə qayıtdı, sürətlə geri qayıtdılar, ərazidən xeyli uzaqlaşdıqdan sonra aşağıda dayandılar, bir qədər danışdıqdan sonra cığır-la dərəyə endilər.

Bu müddətdə mən, Arif və Şakir ermənilərin hərəkətlərini müşahidə edə-edə Qızılqaya dağından aşağı – olduğumuz ərazi istiqamətində enmiş, təpələrin arxasında dayanmışdıq. Arif və Şakir bir qədər yuxarıdaydılar. Mən isə aşağı enib təpənin üstündəki balaca bir daşın arxasına sığınmışdım. Lakin buradan digər yoldaşları görə, onların harada olduqlarını müəyyənləşdirə bilmirdik.

Ermənilərin durduqları yerdən kəndə yol uzanır. Onlar yolla getmədilər. Yolun sağında, Mehdili yalının dikinə, Arif, Şakir və mənim olduğum yerin qənşərinə çıxdılar və aşağıda dayananları çağırıdılar. Aşağıda maşının yanında dayanan ermənilərdən biri ayrıldı və həmin iki nəfərin yanına gəldi. Mənimlə burada, yəni dağda olan Arif, Şakir elə hey dedilər ki, dur qaçıb ərazidən uzaqlaşaq. Mən onlardan aralıda, ermənilərə daha yaxın idim. Elə yerdə idim ki, daşın arxasından çıxanda ermənilərin məni vuracağından ehtiyatlanırdım. Arxasında gizləndiyim daş balaca, amma ümid yeri idi. Elə balaca idi ki, başımı arxasında gizlətdim, bədənim açıqda qaldı. Süründüm, bədənim daşın arxasına verdim, başım qaldı aşkarda. Daşa yalvardım: “Daş, başımı qorusan, başına dolanaram”.

Hələ dəqiq bilmirdim ki, erməni məni görür, ya yox. Mən günbatan tərəfdə idim. Gün erməninin gözüne düşə bilərdi. Ağıma belə gəlirdi. Çətin vəziyyətə düşmüşdüm, başqa ümid yerim yox idi.

Arıfla Şakirin səsi kəsildi. Deməli, onlar qaçıb uzaqlaşmışdılar. Ermənilər isə durduqları yerdən tərpənmirdilər. Mənimlə üzbəüz idilər. Daşın arxasında üstünə uzandığım paltomu da götürmədim: "Mane olar, bir də ki, indicə atacaqlar, palto nəyimə gərəkdi?!" düşündüm və Allahu çağırub gizləndiyim yerdən qalxdım. Yol yoxuş, amma məsafə az idi. Altdan yuxarı iməklədim, yüyürdüm və tərəni o biri üzə aşdım. Daha ermənilər məni görmüzdülər, güllə tutmazdı.

Gördüm ki, Şakir burada məni gözləyir. Geri qayıtdıq. Ermənilər dayanan ərazini müşahidə etdik. Onlar biz tərəfə baxırdılar. Üç erməni burada üzü bizim olduğumuz yer istiqamətində dayanıb xeyli danışmışdı. Ermənilərdən biri getmək istəmirdi, digər ikisi onun qollarından tutub sürüyə-sürüyə zorla apardı və aşağıdakı yoldaşlarına tərəf getdilər. Nə ermənilər bizə, nə də biz onlara güllə atdıq. Şakir də gedib mənim paltomu gətirdi.

Ermənilər Alsoltanın həyətinə yığıldılar, xeyli danışdılar və maşına minib Oğuldərəyə qayıtdılar. Maşını Tofiqin evinin həyətinə saxladılar, evə girib çıraq yandırdılar. Amma orada qalmadılar, Qiyas Məcnunovun evinə getdilər. Ermənilər maşını bir evin həyətinə sax-

layıb özləri başqa yerdə qalmaqla diqqəti yayındırırdılar.

Qaldığımız evə qayıtmadıq. Bir yerə toplanmağımız çox çətin oldu. Ermənilərin gəldiyini evdəki yoldaşlara xəbər verdikdə onlar da evdən çıxıb gizlənmişdilər. Erməni atı qovanda onların lap yaxınlığından keçmişdi. Bizimkilərdən heç kim erməniyə güllə atmamışdı. Çünki əvvəlcədən belə danışıbmışdıq ki, ermənilərə güllə atmayaq. Güllə atsaydıq, gizləndiyimiz yeri asanlıqla müəyyənləşdirəcəkdilər. Biz isə mühasirədə olduğumuzun görə heç nəyə nail ola bilməyəcəkdik. Erməni gedəndən sonra uşaqlar yerlərini dəyişmişdilər. Nə qədər axtarsaq da, onları tapa bilmirdik.

Onlar gedən tərəfdə dağ var və o dağın o biri üzünü Hacıxanlı meşəsidir. Ağıma gəldi ki, meşəyə tərəf gedərlər. Yerə, izə diqqətlə baxdım – keçən olmamışdı, iz qalmamışdı. Hacıxanlı tərəfdən də güllə səsi gəldi. Bu da bizi dolaşdırdı, karıxdırdı. Şakirlə ayrıldıq. Hərəməz bir tərəfi axtarmağa başladım. Bir müddətdən sonra dağdan məni çağırırdılar. Onların yanına uzaqdan, özü də ehtiyatla getdim. "Erməni yoldaşlardan kimisə tapar, məcbur edər ki, çağır gəlsin", – deyər düşündüm. Gəldim ki, yoldaşlarımdır. Amma Dambulaq kəndinə siqaret gətirmək üçün gedən Mişa, Saşa, Slavik və Saleh hələ də qayıtmamışdılar. Əvvəlcə dağda bir yerə yığıldım, sonra siqaret üçün gedənləri gözlədik. Gecə idi. Yoldaşlara dedim ki, siqaret üçün gedənlər qaldığımız evə qayıdacaqlar. Şakirlə Əşrəf Əliheydərin evinə getdi. Tapşırıdım ki, əvvəlcə gizlənib gələn adamı sayın, sonra

çağırın. Axı kəndə gedənlərin bu hadisədən xəbəri yox idi. Mişa, Saşa, Slavik və Saleh gecə qayıdanda Əşrəf və Şakir onları dağa, bizim yanımıza gətirdilər.

Mişa və yoldaşları Dambulağa yox, azıb İmanlar kəndinə enibmişlər. Orada da ermənilərlə qarşılaşmışdılar. Ermənilər qarətçilər imiş. İmanlarda ermənilərin maşınla kəndə gəldiyini görən Slavik qaçıb bağın içində gizlənir. Maşından üç erməni düşür. İki yaşlı, biri cavan. Evin mebelini aparmağa gəlmişlər. Qocalar evdə mebeli sökür, cavan isə maşına yığmış. Cavan erməni bağın içində gizlənən Slaviki görüb içəridəkilərə xəbər aparır. Yaşlı ermənilər də çölə çıxır, Slaviki çağırırlar. Slavik avtomat silahını onlara tərəf çevirir. Ermənilər bir-birinə dolaşa-dolaşa maşına minib qaçırlar.

Kənddən alov qalxırdı. Ermənilər Müzəffər Salahovun evini yandırmışdılar. Gecə saat birdə Qızılqayada toplandıq. Nə edəcəyimizi, gedib-qalacağımızı, gedəsi olsaq Laçın, yoxsa Kəlbəcər istiqamətində hərəkət edəcəyimizi müzakirə etdik. Ermənilər qaldığımız yeri tapanadək mühasirədən çıxmaq üçün yola düşməyə tələsmirdik. Meşələrin tam yaşıllaşmasını, yarpaqla örtülməsini və Ayın axşamdan doğmasını gözləyirdik. Hələ yazın zülmət qaranlıq gecələri idi. Gecələr yol gedəcəyimizi bildiyimiz üçün Ayın doğması köməyimizə çatardı, aydınlıq gecədə yol getmək daha asan olardı. Üç-dörd gündən sonra hazırlığa başlamağı, yolda yemək üçün xeyli çörək bişirməyi, başqa yol ehtiyatı

toplamağı, on gündən sonra isə mühasirədən çıxmaq üçün yola düşməyi planlaşdırırdıq. Amma dağlarda hələ iki-üç ay mühasirədə qalmağımız da istisna deyildi, başımıza nə gələcəyini bilmirdik. Ona görə də daha çox azuqə götürməyi planlaşdırırdıq. Artıq ermənilər qaldığımız yeri öyrəndiklərinə görə təhlükə daha da artmış, planımızı dəyişməyə məcbur olmuşduq. Qaldığımız evə qayıtmağımız, ümumiyyətlə, artıq bu ərazilərdə dayanmağımız mümkün deyildi. Bir gün qalmağı, sacı, unu götürüb Hacıxanlı meşəsinə enib orada çörək bişirməyi təklif etdim. Çünki çörəyimiz çox az, yol ehtiyatımız yox idi. Xəmirimiz yenə də yoğrulu qaldı. Yoldaşlar təklifimlə razılaşmadılar. Dedilər ki, yerimizi öyrənən ermənilər əlavə qüvvələr çağıracaq, bizi axtarıb tapacaqlar. Ona görə də qalmaq olmaz. Beləliklə, mühasirədən çıxmaq üçün yola düşməyi qərara aldığımız. Laçın–Qubadlı marşrutunu seçdik. Bu, daha çox ümidverənə oxşayırdı. Radiodan eşitmişdik ki, Laçının Güləbird kəndi işğal olunmayıb, Azərbaycan Ordusunun nəzarətindədir. Ora çatsaq, sağ qalacağıq.

Qızılqayadan Oğuldərə kəndinin qabağındakı Yuxarı Haçayal deyilən yerə endik. Pircahan kəndindədək atları özümüzlə aparmağı təklif etdim, yoldaşlar razılaşmadılar. Atların yəhərini aldığımız və meşəyə tərəf qovduq. İtləri də qovduq, amma iki it bizdən əl çəkmədi. Güllə atmaq da olmazdı, erməni eşidə bilərdi. İtlər də bizdən ayrılmırdı. Yanımda dayanan Mişa dedi ki, komandır, yoldaşlara deyin itə dəyməsinlər, ölüm ayağında kəsib yeyərik. Mən də itlərə dəyməməyi tapşırırdım.

Həmin gecə, yəni 1993-cü il may ayının 15-dən 16-na keçən gecə Dambulaq və Kaha kəndlərini adladıq. Mayın 16-da Kaha kəndinin yanında meşədə gizləndik. Buradan Dambulağa gedən yol görünürdü. Ermənilər Dambulağa gəlib axşamçağı qayıtdılar. Kənddə bir neçə yerdən tüstü çıxırdı, deməli, ermənilər evləri yandırır-dılar. Bütün günü gizləndiyimiz yerdən çıxma bilmədik. Susuzluqdan dil-dodağımız yanırırdı. Ehtiyat edirdik ki, suya getsək, erməni ilə qarşılaşarıq. Yaşamaq üçün əza-ba dözmək lazımdır.

Kahada olanda çörəyi ortaya qoyduq və hamıya bərabər böldük. Hər adama 60-70 qram çörək düşdü. Yazığımız gəldi, yanımızdakı itlərə də pay ayırırdıq. Bu 60-70 qram çörəklə günlərlə yol getməli, mühasirədən çıxmalıydıq. Başqa azuqəmiz yox idi.

Mayın 16-da axşam Kaha kəndinin yaxınlığından yola düşdük. Yolda su tapıb doyunca içdik. Daşlı kəndinə çətin endik. Uçurumla getdik. Bir evin həyətidə dayandıq. Ay doğmuşdu. Həyətdə bulaq axırdı. Mən çağırmağa başladım:

– Ay ev yiyəsi, ay ev yiyəsi, ay Elbrus, çölə çıx, qonağı çox görüb niyə gizlənirsən?

Yoldaşlarımdan kimsə astadan soruşdu:

– Əli müəllim, kimi çağırırsan? Kiminlə danışırısan?

– Bu evin sahibi Elbrusla orta məktəbdə bir oxumuşam. Onu çağırıram. Zarafat eləyirəm. Yada salıram.

Daşlı kəndini adladıq, özü də yuxarı tərəfdən, Narıçılara gedən körpüdən. Əslində, kəndin ayağından adlamalı idik. Kəndin içi ilə gedə bilmədik, erməni

olmasından ehtiyat etdik. Bir az getmiş sola döndük, yuxarı çıxdıq. Dərə vardı, üstündə iki ağac qoşa atılmış, körpü düzəldilmişdi. Qalın və keçilməz meşəyə girdik. Yerimək qeyri-mümkündü. Yıxılan və əzilənin naləsi meşəni bürüdü.

Gecə Şəlvəyə tərəf maşın keçdi. Bəlkə də ermənilər bizi axtarmağa gedirdilər. Səhər baxdıq ki, az qalırmiş yola çataq. Yanımızdakı dərədən su içdik. Yoldaşlar xəbər gətirdi ki, qəfildən dərənin suyu bulandı, nəse yuxarı hissədə suya girib. Yanımızdakı itləri tutub saxladıq. Dərəyuxarı gedən oldu, geri qayıdıb xəbər gətirdi ki, heç kim yoxdur. Axşama yaxın dərənin yuxarı hissəsinə çatanda məlum oldu ki, suyu çöldönuzu sürüsü bulandırılmış, palçıqda izləri qalmışdı.

Gecə yol getdik. Alıqulu kəndinin yanına çatdıq. Meşədə qaldıq.

İki-üç nəfər Alıquluya baxıb qayıtmışdı. Kənddə ermənilər vardı. Çoxdular. Maşınları, buldozərləri də vardı. Mən bir böyük ağacın altında oturmuşdum. Tək idim.

Biri məni yanladı:

– Əli müəllim, bəlkə bu dəqiqə döyüş başladı. Kim ölər, kim qalar, onu bilmək olmaz. Nübarın taleyi necə olacaq? Erməni Nübarı girov götürsə...

Onun nə dediyini dərhal anladım.

– Atası da buradadır, qardaşı da. Qardaşına deyən yanıma gəlsin.

Nübarın qardaşı Sahib yanıma gəldi. Dedim ki, erməniyə lap yaxınıq:

– Döyüş başlayar. Ola bilsin ki, kimsə əsir düşsün. Onda Nübarın taleyi necə olacaq? Onu girov vermək olar? Yoxsa...

Sahib cavab verdi:

– Yox, Əli müəllim. Döyüş başlasa, mən hər şeyi həll eləyəcəyəm.

– Sahib, cavansan, xətrinə dəyməsin. Get, sağ ol.

Bilirdim ki, döyüş olsa, Sahib Nübarı öldürəcək. Qardaş bacısının ermənilərə girov düşməsinə imkan verməyəcəkdi.

İtlər quş da səkməyə qoymur, qaranlıq gecədə bizi qoruyurdular. Biz heç nə görmürdük, amma it hürürdü. Erməniyə yaxınlaşmışdıq. Gizlənmək lazım olacaqdı. İtlər isə aman verməyəcək, hürəcək, yerimizi bildirəcəkdi. Mişanı yanıma çağırdım:

– Sən dağda zarafat eləyirdin, yoxsa həqiqi sözündü ki, iti kəsib yeyərsən?

– Həqiqi sözümdü, yoldaş komandır. Acından ölmək olmaz ki!

– Bu, çox çətin işdi, Mişa. İtlər qocadı, əti, çətin ki, bişsin. O biri yandan da tava-qazan lazımdı, ocaq qalmaq lazımdı. Erməninin yanındaıyq, ocaq qalmaq olmaz! Papirosu ovcunuzun içində çəkirsiz, ocaq qalmaq olar? İtlər bizi erməniyə qırdıra bilər.

– Heç ağıma gəlməyib...

İti qovmaqla heç vaxt bizdən uzaqlaşan, aralanan deyildi. Qərara aldıq ki, onları ağaca bağlayaq. Axşam yola düşən zaman telefon məftilini qırdıq, itləri ağaca bağladıq. İtlərdən biri bağdan açıldı, arxamızca gəldi,

tutub yenidən bağladıq. Ay göydə görünür, ulduzlar sayrışırdı. Düşməndən qaçıb bizə sığınan, pənah gətirən itlərdən ayrılanda hamı ağladı. Üzümüzü göyə tutduq: "İlahi, keç günahımızdan, özünə agahdı ki, başqa nicat yolu yoxdu". İtlərin səsi bir gün qulağımıza gəldi.

Qabaqda Şakir İsmayılov gedirdi. Bura onun doğulduğu Alıqulu kəndinin ərazisiydi. Bizi Arpa yerindən Pircahan çayının sahilinə endirdi. Erməni yaxında olsa da, bura təhlükəsizdi. Hələ gündüz bir erməni maşını Qaşqa taladan Hacısamlıya tərəf keçmişdi. Qorxurduq, ehtiyat edirdik, amma erməni belə gizli yola nəzarət edə bilməzdi. Pircahan körpüsünə çatdıq. Bu əraziyə bələdik. Laçından kəndə gedib-gələndə avtobusu burada saxlar, çay-çörək yeyib-içərdik. İndi isə dayanmaq olmazdı. Bura keçid nöqtəsidir, erməni olar! Çay aşağı yolumuza davam etdik. Gecə qaranlıq, yol palçıq, qalın və tikanlı kolları yarıb yerimək mümkün deyildi, ancaq yenə də addımlayırdıq.

Mayın 19-u gündüz yol getdik, bir kövşənə, taxıl yerinə çıxdıq. Bir neçə gün idi çörəyimiz tamam qurtarmışdı. Oğuldərədən çıxanda əl boyda çörəyimiz vardı. Gündə bir dəfə barmaq sədəfi boyda çörəyi ağzımıza qoyub sümürürdük. Çünki o qədər az olurdu ki, çeynəyib udmaq mümkün deyildi. Bir neçə gündü ki, bu da yox idi. Qanqal tapıb yedik və o bizə xeyli qüvvət verdi. Yemlik və zirinc yarpağı yedik. Hoçaz çayına çatırdıq. Dumanlı havada kolların arası ilə yol gedirdik.

Birdən duman çəkildi, dəhşətli yağış başladı. Oğul dərədən çıxandan, bir qayda olaraq, gecələr yol gedir, gündüzlər gizlənirdik. İlk dəfə idi ki, gündüz yol gəldirdik. Duman olduğundan güman edirdik ki, ermənilər bizi görməyəcək. Bu ərazilərdə meşə yoxdur. Duman qəfil-dən çəkildəndə dağın yamacında tam aşkarda qaldıq. Ağır vəziyyətə düşmüşdük, ermənilər bizi görə bilirdilər. Yol getdiyimiz ərazinin yuxarı hissəsində Hoçaz kəndi yerləşirdi. Kənd görünürdü. Hoçazda ermənilərin olmasından, bizi görmələrindən qorxurduq.

Dağın yamacı ilə sürətlə Hoçaz çayının sahilinə endik. Paltarımızı soyunmağa imkan olmadı. Çayı paltarlı keçməyə başladıq.

Hoçaz çayı gur, ilin on iki ayı suyu çox olan çaylardan biridir. Daşanda heç üzünü görmə. Ətrafda nə varsa hamısını – nəhəng daşları, köklü, qollu-budaqlı ağacları silib-süpürüb aparır. İlin ən quraqlıq dövründə də bu çayı adlamaq qorxuludur, ehtiyatla keçmək lazımdır.

Bu çayın iki adı var. Başlanğıcda, yuxarı hissələrdə Ağdərə, aşağı hissədə isə Hoçaz çayı adlanır. Həkəri çayına yaxındır.

Çay məni, Arifi, Slaviki, Təvəkkülü, Ədaləti yıxdı. Əl-ələ tutmuşduq, bizi zorla bir-birimizdən araladı, az qala aparmışdı. Çayın axarı ilə üzüm və çır-çırpı yığılmış yerə çatdım. Oranı dayaz bildim. Düşündüm ki, burada çır-çırpı durubsa, deməli, dayazdır. Çır-çırpıdan tutdum, yerindən qopdu. Yorulmuşdum. Su məni bir az da aparsa, Həkəri çayına çata bilərdim. Sahilə can

atdım, lakin çayı keçə bilmədim, geri qayıtdım. Bu zaman Şakir özünü yetirdi.

– Əli müəllim, deyəsən, çıxdın...

– Yorulmuşam. Əlini mənə ver.

Ayağa durdum. Kömək elədi, çayı keçdim. Yağış yağa-yağa paltarları soyunduq, sıxdıq və geyindik. Ağırlıq elədiyinə görə paltarlarımın bir hissəsini çaya atdım. Neçə gündü ac-susuz, yuxusuz yol gəldiyimizə görə yaş paltarları əynimizdə daşımağa gücümüz qalmamışdı. Biz oradan aralanana qədər çayın suyu xeyli artdı. Yarım saat gec gəlsəydik, keçə bilməzdik.

Arif Hoçaz çayını adlamağımızı belə xatırlayır:

– Yağış yağırdı, paltarlarımız su idi. Mən dedim ki, soyunub çayı keçək. Kimsə etiraz etdi. Onsuz da suyuq dedilər. Güclü yağış davam edirdi. İslanmışın sudan nə qorxusu! Onda mən təklif etdim ki, çayın yuxarı tərəfinə gedək, çayı düz yox, maili keçək, bununla da razılaşan olmadı. Çayın yuxarı tərəfinə tək getdim. Paltarımı soyunmamışdım. Çaya girdim. Qalanlar məndən aşağıdan keçirdilər. Daşqın məni dolaşdırdı. Paltarım, xüsusilə üst paltarım mənə ağırlıq edirdi. Paltomun ətəyini qucağıma yığmışdım. Saxlaya bilmədim, boşladım, yıxıldım. Çay məni aparırdı. Şakir İsmayılov və Valeh çayı keçmişdilər. Gördülər ki, vəziyyətim ağırdır. Özlərini suya atıb məni çıxartdılar. Su Əli müəllimi və Təvəkkülü xeyli aparmışdı. Şakir onların ardınca qaçdı və sudan çıxartdı. Yağış yağa-yağa soyunduq. Paltarları sıxdıq, yenidən geyinib yolumuza davam etdik.

Laçının ucqarlarda yerləşən kəndləri ilə müqayisədə bu ərazilərdə erməni silahlıları daha çox idi. Çünki artıq ikinci ildi ki, buralar ermənilərin işğalı altındaydı. Höcəz kəndindən mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışırdıq. Ehtiyatla kolların arasında yolumuza davam etdik. Hər şeydən ehtiyat edir, qorxurduq. Çayın sahilindəki tövlələrin həyətdən bir kartof tapdıq. Bu, haradan, necə düşüb buraya? Birdən ermənilər olar buralarda? Onu tələsik hamı bir-birinə verdi və aydın oldu ki, qarğa gətirib.

Yuxarı çıxdıq. Maşın yolu ilə gedirdik. O da çox az yoldur. Bu yolla Laçın–Gorus yoluna enməliydik. Nə sağa – Laçın istiqamətində, nə də sola – Gorusa tərəf yolla getmək olardı. Yolu keçmək lazım idi.

QURTULUŞ

Artıq qaranlıq düşürdü. Çayın sahilinə enib yolumuza davam etdik. Laçın–Gorus avtomobil yolunu keçməliydik. Çaya enməmiş Laçını gördük. Yüz ilin xarabasını xatırladırdı. Tək-tək işıq gəlirdi. Laçın–Gorus yolunda isə maşının ardı-arası kəsilmirdi. Elə bil şəhər mərkəziydi. Maşınların işığı yolu keçməyə imkan vermiridi. Bir neçə dəfə cəhd etdik. Amma geri qaçmağa məcbur olduq. Az qala bizi görəcəkdilər. Burada xeyli gözləməli olduq.

Nəhayət, yolu keçdik. Biz aralanmamış Laçın tərəfdən maşın gəlib yolun kənarında saxladı, yerə uzandıq. Sürücü düşüb yola baxdı. Görünür, ayaq izi qalmışdı. Havaya bir-iki güllə atdı. Bir az getdi, maşını saxladı, yenə güllə atdı. Bu işi bir neçə dəfə təkrar etdi. Çətinliklə yoldan uzaqlaşdıq. Çox dəhşətli mənzərə idi. Bəlkə də bu zülmü gözləri ilə görməyən inanmaz. Amma bütün bunlar yaşanmış, baş vermiş hadisələrdir, erməni vəhşiliyinin bariz nümunələridir.

Gecə yol gəldik. Laçının altındakı körpünü keçdik. Meşədən çıxış yolu tapmadıq. Yaş paltar, aclıq, yuxusuzluq bizi taqətdən salmış, təngə gətirmişdi. Kol-kos, daş-qaya hamının əyin-başını, əl-ayağını paralamışdı, qan axırdı. Səhər açılırdı, meşənin içində gizləndik.

Mayın 20-də gün çıxdı. Paltarlarımızı qurutmaq üçün daşların üstünə sərdik. Günorta başımızın üstündə vertolyot göründü. Vertolyot Gorusdan Şuşa istiqamətində gedirdi. Möhkəm qorxduq. Ağacların altında, kolların arasında gizlənmişdik. Vertolyotda olan ermənilər paltarları görə, yerimizi öyrənə bilərdilər. Vertolyot ötüb keçən kimi paltarları yıgıdıq. Bir qədər sonra vertolyot geri – Gorus istiqamətində qayıtdı. Çox güman ki, ermənilər paltarları görmüşdülər, artıq iki ildir yaşayış olmayan ərazidə, meşənin ortasında daşların üzərində gördükləri onlarda şübhə yaratmışdı. Amma biz də cəld tərənib paltarları yıgımışdıq. Vertolyot başımızın üstündə dövrə vurdu və yenidən Şuşa istiqamətində yoluna davam etdi. Paltarlar bir az qurumuşdu, geyindik və axşamın düşməsini gözlədik.

Mayın 20-dən 21-nə keçən gecə Zabux çayına enəndə dəhşətli əzaba düşdük. Həkəri çayının səsi gəlirdi. Eşitmişdim ki, gecə qayadan uçmaqdan qorxan adam dayanıb daş atar, daşın yerə, ya suya düşdüyü eşidilməsə, geri qayıtmaq lazımdır. Məndən qabaq gedənləri səslədim ki, dayanın. Daş atdım. Heç nə eşidilmədi. Geri qayıtdıq.

Hiss etdik ki, qayadan düşürük. Gecə zülmət qaranlıq idi. Ayağımız bir şnura ilişdi. Yuxarı qaldırılıb altından keçdik. Qayalıqda, kolların arasından uzanıb gedirdi. Yəqin ki, ermənilərin rabitə xətti idi.

Aralıdan dolanıb çaya endik. Bu dəfə də qarşıda keçilməz hündür qaya dayanırdı. Bir meşə, kolluq və qayalıqla erməni kəndinə tərəf getdik. Erməni kəndinin

yanından keçib Həkəri çayının qırağına enənə qədər səhərin açılmasına az qalırdı. Valeh dedi ki, Gələbirdə on iki kilometr var. Dedim ki, burada qalacağıq. Bir tərəfdə erməni kəndi, digər tərəfdə isə haradasa bir kilometr aralıda Qayğı qəsəbəsi yerləşirdi. Qəsəbədə erməni ordusu dayanmışdı. İşıqlar elə yanırdı ki, elə bil şəhərdir. Postun sayıq vaxtına düşərdik. Getmək olmazdı. Çünki bəzən bir kilometr yolu 2-3 saata gedirdik. Çox çətinliklə yoldaşlarımı razı saldım. Həkəri çayına enib su içdik. Gəlib çıxdığımız bağın bir tərəfi qayalıq idi. İz düşməməsi üçün bağın ortası ilə qayanın dibinə qalxmadıq. Bağın arası ilə yuxarı çıxdıq, üst tərəfdən dolanıb qayanın dibində gizləndik. Bağla bizim aramızdakı ot əzilməmişdi, iz düşməmişdi. Mən iki daşın arasına girib arxası üstə uzanmışdım. Yerim qəbir kimi dar idi. Sol qolumu nə yanımda, nə də sinəmdə gizlətməyə yer oldu. Qolumu sinəmin üstünə qoysam, daşdan yuxarı duracaqdı, aralıdan görünərdi. Qolumu uzadıb o biri tərəfdəki kolun altına saldım.

Səhər açıldı. Gün dağların arxasından yenicə qalxmışdı. Qarşı tərəfdəki dağda erməni çobanları mal-qoyun otarırdı. Ehtiyat etdik ki, çobanlar gəlib olduğumuz yerə çıxarlar. Gizləndiyimiz kolların arasından çobanları müşahidə edirdik, onlar isə bizi görmürdülər.

Saat on bir radələri olardı. Arif dedi ki, ermənilər gəlir. Başımı zorla çevirib gördüm ki, bizə tərəf yön alıblar. Ariflə birlikdə iki nəfər mənim ayaq tərəfimdə,

kolun altında uzanmışdı. Arifə dedim ki, bizimki bura qədərdir: “Heyif, kaş biləydik ki, uşaqlarımız, ailəmiz sağdı, yoxsa ermənilər qırıblar. Bir də biləydilər ki, bizi burada qırdılar. Ana-bacının, uşaqların, qohum-qardaşın gözü yolda qalmaqaydı. Keçib hər şeydən, avtomatı ayağımın arasına qoy, görüm götürə bilirəm, heç olmasa qanımızı ala. Ağla gəlməz ki, Kəlbəcərdə mühasirəyə düşəni Gorusda qıralar. Bizi Kəlbəcərdə axtaracaqlar”.

Arif avtomatın lüləsindən tutub ayaqlarımın arasına qoydu. Ayaqlarımla silahı özümə tərəf çəkəndə arasında gizləndiyim kol titrəməyə başladı. Əlim silaha çatmadı. Ayağımı uzatdım. Silah qaldı iki ayağımın arasında, əlim silahsız. Erməni isə gəlirdi.

Arif cibindəki “Quran”ı çıxardı, ikimizin arasındakı daşın üstünə qoydu. Allaha, imama, peyğəmbərə yalvardıq, kömək istədik. Həmişə ocağına ziyarətə getdiyimiz seyidlərin cəddinə yalvardıq, köməyə çağırırdıq. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, düşmən səni axtarır, sən isə tərپənmək imkanın belə yoxdur. Sağ qalmağa ümidimiz azalırdı. Mühasirədə olduğumuz 53 gündə ən çətin və çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdük. Ermənilər başımızın üstünü kəsdirmişdilər, müqavimət göstərmək, döyülmək üçün nə yetərinə qüvvəmiz, nə də qaçıb uzaqlaşmağa imkan vardı. Ermənilər bizi qırsa, meyitlərimiz çöldə qalacaqdı. Kim vardı ki, meyitlərimizi dəfn etsin?! Belə bir vəziyyətdə gəncliyimdə baş vermiş bir hadisə yadıma düşdü. Bakıya getmişdim. Əmimin qayınanası dedi ki, orucluq bayramıdı, gedək məscidə. Getdik, hazırladığı şərbəti və başqa nəziri payladı. Mənə dedi ki,

gözlə namazımı qılım, orucumu açım gəlirəm. Getdi, ancaq çox gec qayıtdı. Dedi ki, bir qadın namazını qıldı, orucunu açdı və dünyasını dəyişdi. Onu yuyur, kəfənləyirdim, ona görə də gec gəldim. Mənə dedi ki, qadının kimsəsi yoxdur, cənazəyə kömək edərsən? Cavab verdim ki, əlbəttə edərəm.

Məni məscidə apardı. Burada həkim dayanmışdı və deyirdi ki, bu sizə dərs olsun, bir də oruc tutmayın. Mən cənazəyə kömək etdim, evə apardıq, yaşadığı mərtəbəyə, mənzilə qoyduq. Ora toplananlar, qonşular çox razılıq etdilər. Halalı olsun. İyirmi beş ildən sonra, ölümə üzüləndiyim vaxt, ölüm ayağında bu hadisə yadıma düşdü. Bir-iki dəfə də buna bənzər hadisə olub, qəbiristanlığa getmişəm. Mən cənazəsinə kömək etdiyim insanların ruhunu köməyə çağırırdım. Pıçıltı ilə dedim ki, kimsəsizlərin cənazəsinə kömək etdim, onların cənazəsi yerdə qalmadı. İndi isə mənim meyitim çöldə, aralıqda qalacaq. Ey ruh, kəs düşmənlə aramı, bağla düşmənin gözünü, siz ey gözəgörünməzlər!

Uşaqlar olanda bibim Kəklikdən bir dua öyrənmişdim. Rəhmətlik deyirdi ki, bu duanı oxuyanda it adama hürməz. Dua yadıma düşdü, oxudum.

Ermənilər bağa enib çox diqqətlə bizi gəzirdilər, bizə tərəf gəlir, iyirmi-otuz metr qalmış geri qayıdırdılar. Avtomat sinələrində, əlləri çıxmaqda idi, adamın başını hədəfə alır, bir də geri qayıdırdılar. Bu, dəqiqədə bir neçə dəfə təkrarlardı. Deyə bilmərəm erməni neçə dəfə bizə yaxınlaşdı, geri qayıtdı. Bağın arasını, çayın qırağını, bağa gələn quru arxın içini çox

diqqətlə gəzir, bir yerə yığılır, danışdırlar, yenə də hər əsgər bir tərəfi gəzirdi. Yer tapmasaydıq, arxın içinə uzanmaq istəyirdik, yaxşı ki, ayrı yer tapa bilmişdik.

Sonda erməni silahlıları üzümüzə bizi tərk etdilər, sağ-solumuza güllə atdılar. Biz onlarla üz-üzə idik. Bizi Allah qorudu, o Gözəgörməz saxladı. Arxalarını bizə tərk etdilər və ətrafda olan kol-kosu, daş-qayanı gülləbaran etdilər.

Kənd tərəfdən gəlmiş ermənilər gizləndiyimiz qayanın üstündəki yolla Qayğı qəsəbəsinə qayıtdılar.

Bədənimə düşən üşütmə-titrətmə kəsdi, yuxuya getdim. Yuxuda gördüm ki, Seyid Məmmədin məhəlləsindəyəm, evdən aşağıda, dərənin kənarında dayanmışıq. Seyid Məmmədin qızı Matahi və oğlu Seyid Cəfəri gördüm. Matahin atını Təvəkkül, başqa bir atı isə Əşrəf mindilər, çapdılar.

Seyid Cəfər əyilib yerdən gicikən yarpağı dərdi və bacısı Mataha tərk etdi. Matah gülə-gülə qaçmağa başladı. Qardaşına dedi ki, gicikəni yerə at, qorxuram.

Oyananda gördüm ki, yenə iki daşın arasındayam. Arifə dedim ki, bəlkə sağ qaldıq, Seyid Məmmədin uşaqlarını yuxuda görmüşəm. Arif "inşallah" dedi.

Az sonra ermənilərin hərbi hissəsi yerləşən Qayğı qəsəbəsi tərəfdən "UAZ" və "QAZ-66" markalı iki maşın gəldi, başımızın üstündə saxladı. "Bayaq bizi qəsdən qırmadılar, yəqin sağ tutmaq istəyirlər", – deyə düşündüm. Ermənilər qayanın başında, biz isə qayanın dibində, erməninin ayağının altındaydıq. Əsgərlər başımızın üstündən güllə atdılar. Bizi görmürdülər.

Atəş kəsdi. Maşınlar yola düşdü və daldadan çıxdı. İçi dolu əsgər maşını kəndə tərəf getdi. Ardınca da bir maşın keçdi.

Daş belimi doğrayırdı, mən isə tərپənə bilmirdim. Axşam saat yeddi-səkkiz olardı. Arif ağlaya-ağlaya dedi ki, heç kəs görünmür, başını qaldır, axı öldün.

– Onsuz da ölümdü, belə ölmək daha yaxşıdı, – dedim.

Mən on altı-on yeddi saat beləcə qaldım. Daş belimi doğramış, ətımə keçmişdi.

Qaranlıq düşdü. Ayağa durduq. Pıçapıçla danışırıdık. Susuzluq bizi əldən salmışdı. Həkəri çayına endik. Yağış yağmışdı, çay daşmışdı, su bulanıq idi. Doyunca içdik. Yola düşdük.

Yolda Bahadır dayımı və iki övladını – Sahibi və Nübarı itirdik. Getdiyimiz yamacda böyük bir qaya vardı. Yolumuza davam etmək üçün qayanın yanından aşağı enmək lazım idi. Bahadır dayı qoca olduğuna, bir neçə gündür ac-susuz yol gəldiyinə görə taqətdən düşmüşdü, yeriməyə gücü qalmamışdı. Dedim ki, Bahadır dayı qayaya qədər bizimlə gəlirdi, qayanı keçə bilməyəndə gileylənirdi və səsini eşidirdim, sonra səsi gəlmədi. İki dəfə ətrafı axtardıq, tapa bilmədik. Qorxduq ki, azsınlar, erməniylə qarşılaşsınlar.

Erməniylə qarşılaşmaq təsadüf ola bilərdi. Aramızdan Həkəri çayı axırdı. Hərəmiz çayın bir tayındaydıq. Üst tərəfimiz isə həm kolluq, həm də uçurum idi.

Bir saat axtardıq, amma tapa bilmədik. Mişa dedi ki, mühasirədə olanda Nübar bizim çox əziyyətimizi çəkib, onları qoyub getmək olmaz, tapmalıyıq.

Təklif etdim ki, qabağa gedək, ola bilər yuxarıdan keçib gediblər.

Xeyli qabaqda tapdıq onları.

Bahadır dayı uzanıb qalmışdı:

– Ta gedə bilmərəm. Ayağım yer tutmur.

Mən dilləndim:

– Əşi, eyibdi, çatmışıq.

Sonra bildim ki, Bahadır dayı uşaqlarına deyirmiş ki, siz məni qoyun gedin, mənə görə özünüzmü erməniyə qırdırmayın. Amma övladları bununla razılaşmayıb. Mühasirədən çıxanda Bahadır dayı dedi ki, bir addım da atmağa gücüm qalmamışdı, ayaqlarım tərpənmirdi, ancaq səsinizi eşidəndə sanki mənə qüvvət gəldi.

Həkəri çayının qırağıyla, erməni postunun arasıyla irəliləyirdik. Erməni əsgərləri sağdan və soldan havaya, özü də çay aşığı güllə atırdılar.

Bu vaxt uzaqda atılan işıqlı güllə başqasından seçildi. Güllə çay yuxarı, Laçına – erməniyə sarı atıldı.

Əks istiqamətdə atılan güllə ümid yeri oldu. Zülmət gecədə içim alovlandı:

– Gözünüz aydın olsun! O gülləni atan bizimkilər olacaq, bərk durun!

Valeh dedi ki, keçən il həmin güllə atılan istiqamətdə bizim postlar vardı, indi nə bilim kimdir, Allah bilir.

Həkəri çayının qırağında bir daşın dibinə yığıldıq. Valeh dedi ki, kəndə postun yanından keçilir, başqa yol yoxdur.

Yoldaşlardan soruşdum ki, əgər postdakılar Azərbaycan Ordusunun əsgərləri deyil, ermənilər olsa nə edəcəyik, döyüşəcəyik, yoxsa təslim olacağıq? Hamı dedi ki, heç bir halda təslim olmayacağıq, əsir düşməyəcəyik, son gülləyə qədər döyüşəcəyik.

Qərara aldıq ki, postda erməni olsa, aldadıb yaxınlaşmaq lazımdır. Otuz-qırx metr qalmış döyüşərik, kimin qismətinə nə düşər, düşsün. Kim sağ qalsa, burada ölənlərin xəbərini evə çatdırsın, ailəmizin, övladlarımızın, yaxınlarımızın gözü yolda qalmasın. Kiminsə ailəsinə, övladlarına ayrıca bir sözünün, vəsiyyətinin olub-olmadığını soruşdum. Hamı dedi ki, əgər ölsəm, kim sağ qalsa, xəbəri ailəmə çatdırsın. Əvvəldən ünvanlarımızı bir-birimizə vermişdik.

Rus əsgərlərə dedim ki, posta yaxınlaşanda hamıdan arxada dayanın, səsini çıxarmayın, Azərbaycan dilində danışsanız da, ləhcə fərqi var, postda dayanan əsgərlər bizi erməni bilər, qırırlar. Hamısı razılaşdı.

Posta yaxınlaşanda silahları gizlətmək vacib idi. Çünki postda dayanan əsgərlər silahları görüb bizi erməni silahlıları bilib atəş açmağa bilərdilər. Post sol tərəfdə olduğuna görə silahları sağ tərəfimizdə tutmağı, mümkün qədər gizlətməyi qərara aldıq.

Həkəri çayının sahilindən bir söyüd ağacı gətirdik, qol-budağını qırdıq. Bir ağ torbanı cırdıq, bayraq

düzəltдик. Seyid Şakir xeyir-dua verdi, yola düşdük. Birinci adam tez-tez dəyişilirdi.

İrəlində Şakir İsgəndərov gedirdi, onun ardınca əlimdə ağ bayraq mən gedirdim. Şakir birdən durdu. Soruşdum ki, niyə durdun?

– Gedə bilmirəm, yerimək mümkün deyil.

– Dön sağa, çıx döşə.

O da belə etdi. İşıqlaşırdı, dan yeri sökülürdü. Çayın qırağında tək ağac, üst tərəfdə isə bir dəmir güclə görünürdü. Əlimdə ağ bayraq tutmuşdum. Hamı bir-birinin ardınca muncuq kimi düzölmüşdü, gedirdik. Postun bərabərinə çatar-çatmaz çağırıdık:

– Ey postdakılar, siz kimsiz? Biz azərbaycanlıyıq. Ermənisizsə, bizə güllə atmayın! Təslimik.

Post cavab vermədi. Bir anın içində başlar göründü və yox oldu. Deməli, keşikçi dəstəsi silahı bizə tuşlayıb, bizi nişan alıb. Hər an güllə açıla bilər və bizi qırırlar.

Bizim gizlənməyə, daldalanmağa heç bir yerimiz yoxdu. Çaydan aralı, dağın döşündəydik.

Yenə də çağırıdık:

– Bizə güllə atmayın. Ermənisizsə, sizə təslimik. Bizə güllə atmayın. Biz azərbaycanlıyıq.

Çağıra-çağıra nə qədər cəld yeriyyə, qaça bilirsə, o qədər də gedirdik. Post isə cavab vermirdi ki, vermirdi.

Xeyli gəlmişdik, nəhayət ki, postdan cavab gəldi:

– Biz də azərbaycanlıyıq, qorxmayın, gəlin.

Qorxurduq. Hey çağırıdık:

– Ey qardaşlar, balalar, fikrinizi dolaşdırmayın, bizə güllə atmayın, erməni olsanız, sizə təslimik. Azərbaycanlısınızsa, bizə kömək eləyin.

Postdan yenə də cavab gəldi:

– Azərbaycanlıyıq!

Mən təkbir gətirdim:

– Allahu-Əkbər!

Yoldaşlar səsımə səs verdilər:

– Allahu-Əkbər!

– Ya Əli!

– Ya Əli!

Postdan yenə cavab verdilər ki, qorxmayın, gəlin, körpüyə tərəf enin, sizi qarşılacaq.

Qorxudan ölürdük, amma nə etmək olar, ayrı çıxış yolu yoxdu. Qazıdərəsi körpüsünə yaxınlaşanda ağ bayraq, ağ torbanı yerə atdıq. Şakir İsgəndərov cibindən bir milli bayraq çıxartdı, yenə də həmin söyüd ağacına bağladıq, yenə də mən götürdüm və körpüyə tərəf yeridik.

Post nizamnaməyə uyğun hərəkət edirdi. Bir nəfər körpünün biz tərəfində dayanmışdı – ayaq üstdə, avtomat sinəsində, barmağı çaxmaqda. Qalan əsgərlər isə müdafiə yerində gizlənib bizi izləyirdilər.

Əsgər dedi ki, xahiş edirəm inciməyin, qaydalara əməl etməliyəm, kimdə sənəd var, irəli gəlsin.

Əlimi qoltuq cibimə saldım və oradan qara üzlük çəkmiş sovet pasportumu çıxartdım, pasport əlimdə irəli yeridim və həmin əsgərə verdim.

Pasportu açdı. Oxudu və dedi:

– Xoş gəlmisiz.

Əsgər bizi qucaqladı. Əsgərlər bizə tərəf yüyüdülər. Hamı boynumuzu qucaqlayır, bizi öpür, öz doğması kimi qəbul edirdi. Kimi su gətirir, kimi qolumuzdan tutub oturmağa kömək edir, kimi qaça-qaça vaqondan çörək gətirir, kimi siqaret yandırır.

Əsgərlər bizi görəndə ağladılar.

Biz isə ağlamırdıq. Ağlamaq balaca sözdür. Üzümüz aşağı bəlkə on yerdən yaş axırdı. Sağ qaldığımızı, erməni mühasirəsindən çıxıb özümüzükülərə qovuşduğumuza inana bilmirdik, bizə yuxu kimi gəlirdi. Bir-birimizə gözaydınlığı verirdik.

54 gündən sonra, 1993-cü il mayın 23-də, səhər saat 5.30-da mühasirədən çıxmışdıq:

1. Əliyev Əli Əlqəm oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
2. Zülfüqarov Arif Ənvər oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
3. İbrahimov Təvəkkül Dadaş oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
4. İbrahimov Muxtar Dadaş oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
5. İlyasov Əşrəf Qənbər oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
6. İsgəndərov Şakir Teyyub oğlu – Laçın, Oğuldərə kəndi
7. Rzayev Bahadır Həməzə oğlu – Laçın, Qorçu kəndi
8. Rzayeva Nübar (Sərmayə) Bahadır qızı – Laçın, Qorçu kəndi
9. Rzayev Sahib Bahadır oğlu – Laçın, Qorçu kəndi
10. Həməzəyev Adıgözəl Rza oğlu – Laçın, Qorçu kəndi

11. Verdiyev Ədalət Qasım oğlu – Laçın, Lolobağırılı kəndi
12. İsmayılov Şakir Əkbər oğlu – Laçın, Alıqulu kəndi
13. Abdullayev Valeh Çərkəz oğlu – Laçın şəhəri
14. Mərdanov Ağamalı Zəbulla oğlu – Dəvəçi, Günəşli kəndi
15. Doşevskiy Mişa – Ukrayna Respublikası, Odessa şəhəri
16. Şirəliyev Slavik – Bakı şəhəri
17. Nemaşkalov Valeri – Bakı şəhəri
18. Ovçinnikov Saşa – Bakı şəhəri
19. Qasımov Saleh Mirzəli oğlu – Tovuz, Aşağı Quşçu kəndi.

Bizi Güləbird kəndində yerləşən Laçın batalyonunun qərargahına gətirdilər. Təcili çay, yemək verdilər. Sonra batalyon komandiri Vaqif Cabbarov gəldi. Soruşduq ki, bilmirsiniz bizim uşaqlar, ailə sağdır, yoxsa qırıblar? Dedi ki, sizin itkin düşmənilər barədə məlumat vardı, uşaqlarınız, ailəniz haqqında məlumat yoxdur.

Posta az qalmış tək ağacın yanından necə keçdiyimizi soruşdu. Mən sağa dönüb döşə çıxdığımızı bildirdim. O, dediklərimizə inanmadı, şübhə ilə yanaşdı. Dedi ki, həmin ərazi tamamilə minalıdır, oradan quş da uça bilməz, yəqin ki, bundan əvvəlcədən xəbəriniz olub. Bildirdik ki, heç nədən xəbəriniz yoxdur, təsadüf nəticəsində yolumuzu dəyişdik.

V.Cabbarovun dediyinə görə, minalı sahədən iki metr aralı keçmişik, yolu dəyişməyib irəli getsəydik, bir nəfər də sağ qalmazdı. Möcüzədir, düz gəlsək, minalanmış sahəyə düşərdik. Bir o qədər uçurumu keç, yol gəl, minaya ikicə metr qalmış o biri tərəfdən keç. Bizi Allah qorumuş, Yaradan özü saxlamışdı.

Güləbirdə Laçın batalyonunun qərargahında idik. Ayağı yaralı, əlində əsa olan bir əsgər mühasirədən çıxmış Valeh Abdullayevi gördü və həyəcanla “Valeh, sənsən?!” deyib ona tərəf atıldı. Bir-birlərinə sarıldılar, ağladılar. Əsgər Valehə dedi ki, sizə getmişdim, vəziyyət ağırdır, özünü evə çatdır. Əsgərin dediyindən məlum oldu ki, biz mühasirədə olanda bir nəfər Valehin valideynlərinin yanına gəlib, yalan məlumat verib. Bildirib ki, Laçında erməni silahlıları ilə döyüşdük, Valeh döyüşdə həlak oldu və Qurdhacı kəndinə gedən yolun kənarında tək ağacın altında torpağa tapşırıdım. Valehin valideynləri buna inanıblar, yas saxlayıblar, ehsan veriblər. Əsgərin dediyindən məlum oldu ki, özü də Valehin yas mərasimində iştirak edib.

V.Cabbarov bizi evinə apardı. Yuyunduq. Hamıya corab, ayaqqabı, pal-paltar verdi, cibinə pul qoydu. Evində yatdıq, özümüzə gəldik. Həkim gəldi, yaralarımızı sarıdı. Demək olar, hamı yaralı idi. Həmin gecə Güləbirdə qaldıq.

V.Cabbarov 19 nəfərin mühasirədən çıxmasını belə xatırlayır: “Yatmışdım, məni yuxudan oyatdılar ki, oğlum İlyas postdan telefona çağırır. Evlə post arasında xüsusi rabitə əlaqəsi vardı. Dərhal hiss etdim ki, hadisə

baş verib. Müharibə dövründə belə hallar tez-tez təkrarlanırdı. İlyas həyəcanla xəbər verdi ki, Laçın tərəfdən bir qrup adam posta sarı gəlir, qaranlıq olduğundan kim olduqlarını müəyyənləşdirə bilmirik. Amma Azərbaycan dilində danışılar, postdakıları çağırırlar, Allahu-Əkbər deyib təkbir gətirirlər, ağ bayraq qaldırıblar.

Gələnləri qarşılamağı, eyni zamanda ayıq-sayıq olmağı, kim olduqlarını öyrənməyənədək posta yaxın buraxmamağı tapşırıdım. Dəstəyi asdım.

Adamların gəldiyi istiqamətdə Gorusun Gorunzir kəndi yerləşir. Kəndə gedən yolda, çayın üzərində körpü var. Ona Sınıq körpü deyirlər. Körpünü İmişlidən olan Gülcəhan adlı varlı bir qadın tikdirib. Körpünün sol tərəfi Laçın, sağı isə Gorus torpağıdır. Qarabağ münaqişəsi başlayandan həmin istiqamətdən heç kim gəlməmişdi, oralar insan ayağı dəyməyən dağlar idi. Sıldırım qayalar, uçurumlar, keçilməz meşə, kolluq olan həmin ərazilərdən kiminsə gəlməsi möcüzə idi.

Posta getməyə hazırlaşırıdım. Az sonra telefon ikinci dəfə zəng çaldı. İlyas dedi ki, gələnləri qarşıladiq, azərbaycanlıdırlar, on doqquz nəfərdirlər, əksəriyyəti laçınlıdır, aralarında bir nəfər qadın da var. Lazımı yardım göstərməyi, batalyonun qərargahına gətirməyi tapşırıdım. Qərargaha yollandım, orada mühasirədən çıxanlarla görüşdüm, vəziyyətləri ağır idi. Hamısını maşına mindirib evə apardım, həkim çağırıdım, yaralarını sarıdı, yardım göstərdi.

Hərbi müşavirədə iştirak etmək üçün Beyləqana yollandım. Bir qrup azərbaycanlının erməni mühasirəsin-

dən çıxması haqda briqada komandiri Rasim Muxtarova, briqada komandirinin müavini İlqar Məmmədova, 850 sayılı polkun komandiri Nüsrət Namazova məruzə etdim, müdafiə naziri Dadaş Rzayev, Baş Qərargahın rəisi Nurəddin Sadıqovla görüşdüm, hadisə ilə bağlı məlumat verdim. Dadaş Rzayevin tapşırığı ilə Nurəddin Sadıqov mənə növbədənəkar kapitan rütbəsinin verilməsi haqda əmr imzaladı”.

Mayın 24-də bizi 706 sayılı hərbi hissənin qərargahına gətirdilər. Qeydiyyatda aldılar. Hər birimizin adına mühasirədən çıxmaq haqqında arayış verdilər. Silahları Güləbirdə təhvil vermişdik. Mühasirədən çıxan hərbi qulluqçuların evə getməsinə icazə vermirdilər, yoxlamadan sonra buraxdılar. Oradan da Qubadlıya gətirdilər. Əhali yola çıxmışdı ki, bizi görsün. İstər Güləbirdə, istər yolda, istər Qubadlıda kişi də, arvad da sinəsinə döyür, hönkürüb ağlayırdı.

Qubadlıda icra başçısı Elxan Nuriyev bizi qəbul etdi. Prezident Əbülfəz Elçibəyə zəng edib onu məlumatlandırdı. Qubadlıda Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşları bizdən ifadə aldılar. Dövlət televiziyası mühasirədən çıxmağımız haqda reportaj hazırladı.

Ordu rəhbərliyi Beyləqanda hərbi müşavirə keçirirdi. Vəqif Cabbarov müşavirəyə getdi. Şakir İsgəndərov da onunla birlikdə yola düşdü. Şakir İsgəndərov Beyləqanda müdafiə naziri Dadaş Rzayev, nazirliyin Baş Kəşfiyyat İdarəsinin rəisi və bir neçə yüksək vəzifəli

hərbçiyə görüşmüş, necə mühasirəyə düşməyimiz, haralarda gizləndiyimiz və mühasirədən necə çıxdığımız haqda onlara məlumat vermişdi.

Şakir Beyləqanda Oğuldərə sakini İmamverdi Məcnunovu görmüşdü. İmamverdi demişdi ki, mühasirədə qalanların ailələri, övladları sağdırlar, ölkənin müxtəlif rayonlarında məskunlaşılıblar. Bizim mühasirədən çıxmağımız haqda məlumatı Beyləqan, Ağcabədi, Tərtər rayonlarında məskunlaşan yaxınlarımıza çatdırmaq üçün o, həmin rayonlara getmiş, Qax, Şəki və Biləsuvar da yaşayanlara isə xəbər göndərmişdi. İ.Məcnunov mühasirədən çıxmağımız haqda xəbəri çatdırmaq üçün ailəmin məskunlaşdığı Tərtər rayonunun Hüsənli kəndinə getmiş, yenidən Qubadlıya – bizim yanımıza qayıtmışdı.

İmamverdidən soruşdum ki, anam sağ olduğumu eşidəndə nə dedi? Söylədiyinə görə, anam xəbəri soyuqqanlı qarşılıyıb, əvvəlcə inanmayıb. Deyib ki, nə vaxt evə gələr, onda sağ olduğuna inanaram. İmamverdi Şakiri gördüyünü söyləyib, bir neçə dəfə and içib. Anam bundan sonra inanıb. Biz mühasirədə olanda bir neçə dəfə sağ olduğumuz, mühasirədən çıxmağımız haqda məlumat yayılıb, amma özünü doğrultmayıb.

Xəbəri eşidən yaxınlarımız Qubadlıya gəldilər. Arifin anası, neçə ildə ağır xəstə olan Pəri xalanın Murovdağda donaraq öldüyünü onda öyrəndik.

Hüsənliyə gəldim, ayrıldıqdan 57 gün sonra ailəmlə, balalarım ilə görüşdüm. Qohumlar görüşmək üçün Hüsənliyə gəlirdilər. Uşağımın da başı bəla çəkmişdi. Yolda oğlum İmdad da, Babək də yıxılmışdı. Babəkin başı

yerə dəymiş, qolu sınımışdı. Onlar döyüş xəttinə düşmüş, az qala erməni ilə qarşılaşmışdılar.

Xıdırın beş yaşı vardı. O gah maşınla, gah da piyada gəlmişdi. Bəzən əsgərlər onu boyunlarına almış, dilli-dilavər olduğundan danışdıra-danışdıra gətirmişdilər.

Balalarım Tərtərin Hüsənli kəndinə – dayılarının evinə sığınmışdılar. Həyat yoldaşım danışır ki, bir gecə Babək yuxudan durub soruşdu:

– Ana, dədəm gəldi?

– Yox, başına dönüm, yox.

– Bax indicə gəldi, yolda ağ "Niva" saxladı. Dədəm içindən düşdü, gördüm. Qapıya bax.

– Yat, gecədir, səhər baxarsan, yat.

– Gecədir?

– Hə, gecədir, yat, başına dönüm, inşallah, gələr.

Xıdır 1999-cu ildə, 11 yaşı olanda “Ata” adlı şeir yazıb:

Gecə getdi, gündüz dincəldi,

Cəlladların içi ilə gəldi.

57 gün sonra gəldi,

Mənim atam, mənim atam.

Çarpışaraq ölümlə

Durdu üz-üzə.

Məğlub edərək ölümü

Gəldi evimizə.

Ata sevimlidi, ata əzizdi,
Ata dünyada əvəzedilməzdi.
Atanı sevməyən mərd oğul yoxdu,
Ataya hörmətlə tapınan çoxdu.

Mühasirədən çıxdığımız 23 may səhərini hər il dirigözlü açırım. Sağ qaldığımız, qurtulduğumuz anı bir də yaşamaq istəyirəm.

Həmin gün düşmən mühasirəsindən mənimlə birgə çıxmış adamlardan dörd nəfəri həyatda yoxdur...

Allah o dünyalarını versin...

Zülfüqarov Arif Ənvər oğlu

1941-ci ildə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində anadan olub. Orta təhsili Laçın şəhərində alıb.

Sovet ordusunda (Sverdlovsk vilayəti) xidmət edəndən sonra Oğuldərəyə qayıdaraq təsərrüfatla məşğul olub. Altı övlad böyüdü.

Erməni təcavüzü başlayanda özünümüdafiə batalyonunun tərkibində döyüşüb.

Mühasirədən sonra Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndində məskunlaşıb, sonra Qax rayonunun Cəlayir kəndinə köçüb.

İbrahimov Təvəkkül Dadaş oğlu

1961-ci ildə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində anadan olub. Oğuldərə kənd orta məktəbini bitirib. 1979-1981-ci illərdə Xabarovsk vilayətində hərbi xidmətdə olub.

Kənddə işləyib. 1991-ci ildən özünümüdafiə dəstələrində erməni işğalçılarına qarşı vuruşub. Ailəlidir.

Hazırda Qax rayonunun Cəlayir kəndində məskunlaşıb.

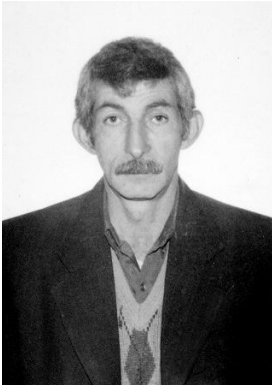
**İbrahimov Muxtar Dadaş
oğlu**

1972-ci ildə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində anadan olub. 1980-ci ildə Oğuldərə kənd orta məktəbinə qəbul edilib, sonra Laçın Texniki Peşə Məktəbində oxuyub.

1990-1992-ci illərdə Qazaxıstan Respublikasının Ust-Kamenqorsk şəhərində hərbi xidmət keçib. 1992-ci ilin fevralında Oğuldərəyə qayıdıb və özünümüdafiə batalyonunun tərkibində fəal iştirak edib.

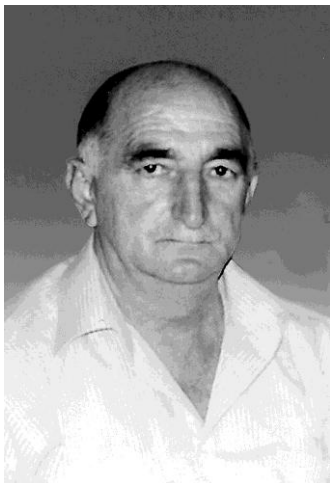
Evlidir, iki övladı var. Hazırda Biləsuvar rayonunun Səmədabad qəsəbəsində yaşayır.

İlyasov Əşrəf Qənbər oğlu

1964-cü ildə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində anadan olub. Həmin kəndin orta məktəbini bitirib. 1982-84-cü illərdə Həştər-xan şəhərində hərbi xidmətdə olub. Sovet ordusunda borcunu verdikdən sonra doğma kəndinə qayıdıb. 1992-ci ildə erməni təcavüzkarları ilə vuruşmaq üçün Laçın özünümü-dafiə batalyonuna yazılıb.

Üç övladı var.

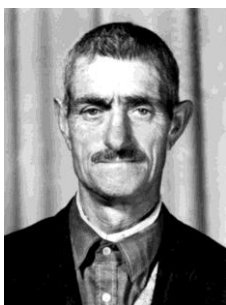
**İsgəndərov Şakir
Teyyub oğlu**

1958-ci ildə Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində anadan olub. 1975-ci ildə doğma kəndində orta məktəbi bitirib, 1977-79-cu illərdə Çitadə əsgəri xidmət keçib. Sovet ordusunda əsgərliyi başa

vurandan sonra Bakıda zavod və fabrikdə işləyib.

1991-ci ilin fevralında könüllü olaraq cəbhəyə yola düşüb. Ağır döyüslərdə iştirak edib.

Ailəlidir. 2 övladı var.

Rzayev Bahadır Həmzə oğlu

1925-ci ildə Laçın rayonunun Qorçu kəndində anadan olub. 1944-47-ci illərdə hərbi xidmət keçib. İşğala qədər doğma kəndində yaşayıb. 8 övlad böyüdü.

1999-cu ildə Bakıda – Sahil qəsəbəsində vəfat edib.

Rzayeva Sərmayə (Nübar) Bahadır qızı

1961-ci ildə Laçın rayonunun Qorçu kəndində anadan olub. 1980-ci ildə Qorçu kənd orta məktəbini bitirib.

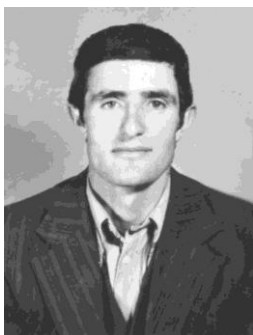
Bakının Sahil qəsəbəsində məskunlaşıb.

Rzayev Sahib Bahadır oğlu

1968-ci ildə Laçın rayonunun Qorçu kəndində anadan olub. 1985-ci ildə Qorçu kənd orta məktəbini bitirib. 1986-88-ci illərdə əsgərlikdə olub.

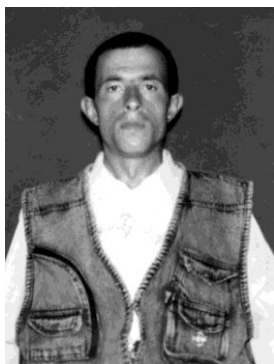
Qaradağ rayonunda – sement zavodunun binasında məskunlaşıb. 3 övladı var.

Həməzəyev Adıgözəl Rza oğlu

1949-cu ildə Laçın rayonunun Qorçu kəndində anadan olub. 1956-64-cü illərdə Qorçu kənd məktəbində oxuyub. 1966-68-ci illərdə hərbi xidmət keçib. 1971-ci ildə Laçında ticarət kursunu bitirib. 7 övladı var.

Şamaxıda məskunlaşıb.

Verdiyev Adil (Ədalət) Qasım oğlu

1973-cü ildə Ağdərə rayonunun Araçadnazor kəndində anadan olub. Valideynləri Laçın rayonunun Lolobağırılı kəndindən olduğuna görə 1980-ci ildə Lolobağırılı kənd ibtidai məktəbinin birinci sinfinə qəbul edilib, sonra təhsilini Qorçu kənd orta məktəbində davam etdirib.

1991-ci ildə həqiqi hərbi xidmətə göndərilib və Gəncə şəhərində borcunu verməyə başlayıb. 1992-ci ildə Ağdərə bölgəsində erməni təcavüzkarlarına qarşı vuruşub. Bundan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində gedən döyüşlərdə iştirak edib. 1993-cü ilin fevral ayından Laçın rayonunun 811 sayılı hərbi hissəsinin tərkibində döyüşüb.

1993-cü ildə Kəlbəcər işğal edilən zaman ağır yaralanıb. Bərdə rayonunda məskunlaşıb. Ailəlidir, 2 övladı var.

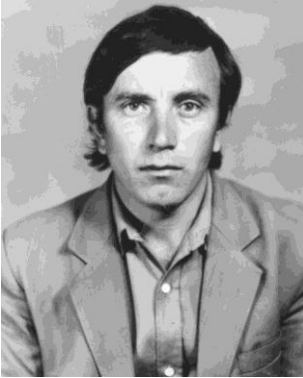

İsmayılov Şakir Əkbər oğlu

1963-cü ildə Laçın rayonunun Alıqulu kəndində anadan olub. 1970-ci ildə kənd orta məktəbinin birinci sinfinə qəbul edilib və 1978-ci ildə əsas (natamam) orta təhsilini başa vurub. 1981-ci ildə Laçın Texniki Peşə Məktəbini bitirib.

1982-84-cü illərdə əsgərlikdə olub. 1992-ci ildən Azərbaycan Ordusunda xidmətə başlayıb.

Bakıda Xırdalan şəhərində yaşayır. Dörd övladı var.

Abdullayev Valeh Çərkəz oğlu

1953-cü ildə Laçın şəhərində anadan olub. 1976-cı ildə Laçın şəhər orta məktəbini bitirib, sonra Laçın Texniki Peşə Məktəbində oxuyub. 1979-81-ci illərdə Arxangelsk şəhərində hərbi xidmətdə olub.

Erməni təcavüzü başlayanda özünümüdafiə batalyonunun tərkibində vuruşub.

1993-cü ilin martında Laçın rayonu Kürdhacı kəndi yaxınlığında yaralanıb.

2002-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edib, Sumqayıt şəhərində dəfn olunub.

Mərdanov Ağamalı Zəbullu oğlu

1970-ci ildə Dəvəçi rayonunun Günəşli kəndində anadan olub. 1985-ci ildə kənddə səkkizillik məktəbi bitirib. Quba Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda təhsil alıb.

1989-91-ci illərdə hərbi xidmətdə olub.

1992-ci ildə könüllü olaraq cəbhəyə yola düşüb, vətənin işğalçılardan azad olunması üçün fəal vuruşub.

Mühasirədən çıxandan sonra da hərbi xidmətini davam etdirib. 1999-cu ildə daxili işlər orqanlarına qəbul olunub. Hazırda Dəvəçi Rayon Polis Şöbəsində polis serjantı kimi fəaliyyət göstərir.

Doğulduğu kənddə yaşayır. Ailəlidir, üç övladı var.

Qasımov Saleh Mirzəli oğlu

1948-ci ildə Tovuz rayonunun Aşağı Quşçu kəndində anadan olub. 1966-cı ildə Aşağı Quşçu kənd orta məktəbini bitirib.

1967-69-cu illərdə Qroznı şəhərində həqiqi hərbi xidmətdə olub. 1991-ci ilin əvvəllərinə qədər doğma kəndində və müxtəlif təşkilatlarda qaynaqçı

işləyib.

1991-ci ildə ermənilərlə döyüşmək üçün “boz qurd”çulara qoşulub. Tovuz rayonunun Əlibəyli, Koxa Nəbi, Qoşa adlanan ərazisindəki ağır döyüşlərdə qəhrəmancasına vuruşub, kəşfiyyat tapşırıqlarını yerinə yetirib. Laçın, Kəlbəcər, Tərtər, Qubadlı və Murovdağda gedən döyüşlərdə iştirak edib. Hərbi kəşfiyyatçı olub. Bir neçə dəfə erməni əsgər və zabitini məhv edib.

1993-cü ilin aprelində, Kəlbəcər işğal edilən zaman Laçın rayon 811 saylı hərbi hissənin tərkibində döyüşüb. 1996-cı ildə vəfat edib.

Üç övladı yadigar qalıb.

Nemaşkalov Valeri Anatolyeviç

1970-ci ildə Qaradağ rayonu Sahil qəsəbəsində anadan olub. 1977-ci ildə Qaradağ rayonu 288 sayılı orta məktəbin birinci sinfinə qəbul edilib. Sonra təhsilini idman təmayüllü məktəbdə davam etdirib. Oradan da Lökbatandakı texniki peşə məktəbinə qəbul edilib və qaynaqçı peşəsinə yiyələnib. 1988-ci ildən Xabarovskda hərbi xidmətdə olub.

Azərbaycan Ordusunun tərkibində döyüşüb. Laçın uğrunda gedən döyüşlərin birində yaralanıb. Evlənib, bir qızı qalıb.

Mühasirədən çıxandan sonra Rusiyada yaşayıb. 2003-cü ildə Maqnitoqorsk şəhərində qətlə yetirilib.

Şirəliyev Vyacheslav Valeryeviç

1970-ci ildə Bakıda anadan olub. Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu Xətai prospekti-18/2 ünvanında yaşayıb.

Anası rus, həyat yoldaşı erməni olub. 1994-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Rusiyaya köçüb. Krasnodar vilayətinin Krasnoarmeyski rayonunda, L.Tolstoy küçəsi, 224 ünvanında yaşayıb. Bir qızı olub. Aralarındakı anlaşılmazlığa görə həyat yoldaşından boşanıb və Bakıya qayıdıb. Onu tanıyan bir qadının dediyinə görə, bir neçə il Bakıda səfil həyatı yaşayıb. Sonrakı taleyi haqqında məlumat yoxdur.

Doşevskiy Mişa

Ukraynanın Odessa şəhərində anadan olub. Həmin şəhərin Baranova küçəsi, ev 29, mənzil 29 ünvanında yaşayıb. Milliyyətə yəhudi olan Ukrayna vətəndaşı Mişa Azərbaycan Ordusunda könüllü döyüşdü. Bir qızı vardı.

Mühasirədən çıxandan sonra bir neçə gün Bakıda qalıb. Sonra Ukraynaya gedib. Sonrakı taleyi haqqında məlumat yoxdur.

Ovçinnikov Saşa

Bakı şəhərində anadan olub. Yasamal rayonu, Musabəyov qəsəbəsi, M.D.Hüseynov küçəsi, ev 45, mənzil 60 ünvanında yaşayıb. Subay olub. Mühasirədən

çıxandan sonra harada və nə işlə məşğul olduğu haqda məlumat yoxdur.

İNTİQAMA ÇAĞIRAN TARİXİ SƏNƏD

Bu kitabdakı yığcam əsər mənim dostum və Laçın rayon Oğuldərə kənd məktəbinin müəllimi Əli Əliyevin, əslində, real hadisələr haqqında yazdığı xatirə-povestdir. 1993-cü ilin yazında o, on səkkiz yoldaşı ilə birgə 54 gün erməni mühasirəsindən çıxmaq üçün mübarizə aparmışdır. Bu 54 günün hər birində Əli və yoldaşları ölümlə üzləşmişlər, həyatları tükdən asılı olmuşdur.

Əli Əliyev kimdir? Mənim üçün o, çox əziz bir adamdır, tələbə dostumdur. Amma oxucuların da onu tanıması üçün mən 40 il əvvələ qayıtmalıyam. Həm Əli haqqında, həm də onun ailəsinin taleyi haqda danışmağa bir də fürsət olmaya bilər.

1969-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət İnstitutunun (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Filologiya fakültəsinin 2-ci kursuna təzə bir tələbə gəldi: bu sadə geyimli, mehriban üzlü, bizdən 3-4 yaş böyük olan Əli Əliyev idi. O, Moskvadan, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun 2-ci kursundan Bakıya universitetə köçürülmüşdü. Köçürülmənin səbəbi isə Əlinin oxuduğu kənd məktəbində rus dilinin çox zəif öyrədilməsiydi. Ona görə Əli Moskvadakı ali təhsilini Bakıda ana dilində davam etdirməli oldu.

Tezliklə o, kursumuzda böyük hörmət qazandı. Onda ağsaqqal səbri, xalq müdrikliyi vardı, təcrübəsi də bizdən çox idi. Ədəbiyyat dərnişində sadə dildə, xalq həyatından alınmış hekayələri ilə tələbə yoldaşlarını həmişə heyretləndirirdi. Ancaq qiymətləri elə də yüksək deyildi. Əlinin daha bir

problem vardı: onun anası və bacılarından ibarət ata evində başpapaqlı qalmamışdı. Ataları Ələmə kişi bir necə il əvvəl dünyasını dəyişmişdi. Əlinin böyük qardaşı şair Ağa Laçınlı çoxdan Bakıda yaşayırdı və universitetdə müəllim idi. Əli bilirdi ki, gec-tez o evə qayıdıb işığını yandırmağıdır.

Tale elə gətirdi ki, qrupumuzdan mən və Əlini zabit kimi hərbi qulluğa çağırıldı. Orada biz iki il bir otaqda kirayə qaldıq. Hər ikimiz zabit idik, amma müxtəlif polklara düşmüşdük. Əli orada “dəmir qəbir” adlandırılan PDM (piyadaların döyüş maşını) polkunda, mən isə köhnə BP polkunda qulluq edirdim.

Mən evimizdən ilk dəfə ayrılırdım, ona görə də yad şəhərə, intizamlı ordu həyatına çox çətinliklə alışırıdım. Amma Əli yeddi ilə yaxın idi kənd evindən çıxmışdı və yad şəhərdə yaşamaq onunçün adi idi. Ona görə ilk vaxtlar mən Əlinin mənəvi sakitliyindən təskinlik tapırdım. Bir dəfə darıxmağım barədə danışanda dedi:

– Darıxmağının səbəbini içində axtar, hər şey oradadır...

Bu sözlər mənə çox doğru təsir bağışladı və onun müdrikliyinə bir daha inandım. Sonralar gördüm ki, doğma yerdə də darıxmaq olarmış. Əli həyatının ən gərgin vaxtlarında belə öz daxili sakitliyini qoruyur və ətrafdakılara nümunə olurdu.

Əli arada icazə alıb Laçına, rayon mərkəzindən 70 km uzaqda olan dağ kəndlərinə gedirdi. Qış vaxtlarında bu, iki gün çəkirdi. Bir günə Leninkandan ancaq Ağdama gedib çıxıb, bir günə də Ağdamdan Oğuldərəyə qalxırdı. Onların kəndində orta məktəb dörd sinif idi. Dörd il hər gün 8 kilometrlik yolu payı-piyada qonşu kəndə məktəbə gedib-gəlmişdi, ona görə də ayaqları pəhləvan ayağı kimi möhkəm və güclü idi.

Biz iki il Leninkanda yaşadığımız səhər saat səkkizdə qalxıb polka gedirdik, bir də axşam altıdan sonra geri qayıdırdıq.

Oktyabr ayında bu şəhərdə artıq qar yağırdı. Hündür dağ yeri olduğundan zabıtlərin maaşına buna görə əlavə ödəniş edilirdi. Əsgərlərin qidasına kalorili yeməklər–kərə yağı, kolbasa və s. əlavə edilirdi. Şəhər əhalisinin dördüdə biri Türkiyə erməniləri idi: hamısı Osmanlı ləhcəsində danışır. Qədimdə bu şəhər Gümrü adlanırdı və hərbi qala olmuşdu. Şəhərin əsas tikililəri hərbi obyektlər idi. Sovet–Türkiyə sərhədi şəhərdən 30 km. aralı idi. Ermənilər türk-rus müharibəsinin sülhlə bitdiyi yerdə qələbə abidələri tikmişdilər.

Sərhədə yaxın yerdə azərbaycanlıların yaşadığı Amasiya rayonu vardı. Bizim polkda bu rayondan Tofiq adlı leytenant xidmət edirdi. O, Bakıda Neft-Kimya İnstitutunu qurtarmışdı, rabitəçi idi. Mən bu rayonda bir dəfə oldum: gənc əsgərlər and içənə qədər hərbi həyatı öyrədən karantin batalyonuna təqim komandiri göndərmişdilər. Batalyon lap sərhəddə yerləşən sapyor batalyonunun ərazisində çadırlarda təşkil edilmişdi. Ermənistanın hər yeri kimi, burada da elə bil göydən daş yağmışdı. Amma torpaq az olsa da, bərəkətli idi.

Leninakan hərbi obyektlərlə dolu idi. O zaman sovet rəhbərliyi Türkiyəni “ehtimal olunan rəqib” sayırdı və müharibə olası halda bütün qüvvə Türkiyəyə qarşı hərəkət etməli idi. Şəhərdə dörd polkdən–bir tank, bir PDM, iki BP polkundan ibarət diviziya var idi. Bu polklara ondan artıq köməkçi batalyon xidmət edirdi. Bundan başqa, burada bağlı artilleriya diviziyaları var idi, bu diviziyalarda orta və yaxınmənzilli raketlər yeraltı şaxtalarda yerləşirdi.

Gümrüdə hərbi silah-sursat o qədər çox idi ki, hərbi hissələr “kadrirovannıy” adlanan sistemdə idi. Bu sistemə görə, rotaların ştat cədvəlində 120, praktiki isə cəmi 40 əsgər olurdu. Zabıt və gizir ştatları isə dolu idi. Sursat və hərbi texnika cəhətdən polklar müharibə dövrü ştatı ilə təmin olunmuşdu. Hərbi texnika polklarında saysız-hesabsız maşınlar var idi.

Lakin bunların çoxu keyfiyyətcə köhnə idi, konservasiyada olan texnika qarət olunmuş vəziyyətdə idi.

Zabitlərin əhvali-ruhiyyəsi pis, hərbi intizam aşağı idi. Günortadan sonra polkda ayıq zabit tapmaq olmazdı. Leninakan diviziyası cərimə yeri idi. Buradakı rota komandirlərinin çoxu pensiya ərəfəsində idi. Onlar pensiya əmrini gözləyərək xidmət edirdilər.

Xidmət etdiyim 107-ci polkdakı 3-cü batalyonda rota komandirinin yaşı 40-ı keçmişdi. Onlar raport yazsalar da, istefaya göndərilmirdilər. Bir dəfə rota komandirim baş leytenant Viktor Drabaxa xidməti tapançası ilə özünü peysərindən vurdu, amma sağ qaldı və tərxis olundu.

Bizim batalyonun komandiri Viktor Kazantsev 29 yaşında kök kapitan idi. Əslən Kuban kazaklarından idi, deyirdilər ki, marşal Çuykovun qohumudur. Savadlı, öz gələcəyi haqda düşünən qəddar zabit idi. Amma o da içirdi və Leninkandakı tekstil fabrikinə işləyən qızlarla kef məclisləri qurmağı xoşlayırdı.

Bir dəfə eşitdim ki, Uzaq Şərqdə diviziya komandiridir. Sonra Çeçenistanda vuruşan qoşunların komandanı, axırda isə Cənub hərbi dairəsinin komandanı oldu. O, əsl kazak idi, bu kazaklar özlərini Rusiya dövlətinin sahibi sayırlar. Mərkəzi Rusiya adamlarından fərqli olaraq onlar Qafqaz tayfaları ilə Böyük Çölün qıpçaqları ilə qohumdurlar və qəddar komandir xasiyyəti daşıyırlar. Viktor Kazantsev Çeçenistanda xidmət edən oğlunu itirdi. Amma o, təzədən evlənmişdi və başqa uşaqları da vardı...

Leninakana Bakı Ali Hərbi məktəbini bitirən zabitlər də gəlirdilər. Bu zabitlər intizamsız əsgərlərdən də yelbeyin, avantürist idilər, elə olaylar törədirdilər ki, mat qalırdıq. Onlardan biri kəşfiyyat rotasının yedəkli motosklini götürüb şəhərdə kefli halda atraksion göstərmişdi. Sonra bu hadisə

bütün qarnızonda müzakirə predmeti oldu. Slavyan millətindən olan bu zabıt, əslində, ordudan tərxis olunmaq istəyirdi. Sonralar onu Bakıda göürdüm, istədiyinə nail olmuşdu. O zaman cəmiyyətdən əvvəl orduda mənəvi və maddi böhran hiss olunurdu. Sovet iqtisadiyyatında olduğu kimi, orduda da kəmiyyət və keyfiyyət arasında uyğunsuzluq var idi. Ordu böyük idi, çox böyük idi, amma elə buna görə də effektiv deyildi. 18 yaşlı uşaqların ordusu idi. Onlar effektiv döyüşçü ola bilməzdilər və Əfqanıstan koloniyasında bu, aşkar oldu. Rusiya hələ indiyə kimi peşəkar orduya keçə bilməyib...

Əslən zabıt balası olan cavan zabıtlər orduda xidmət etmək istəmir, hər yolla tərxis olunmağa çalışırdılar. Onların ataları kəndli balası idilər, ordu həyatı onlara kəndli əməyindən və həyatından üstün görünürdü. Amma onların uşaqları artıq altımışıncı illərin nisbi maddi təminat şəraitində, yaxşı məktəblərdə oxumuş, şən gənclik həyatı keçirmişdilər.

Lakin orduda karyerasını qurmaq istəyən cavan zabıtlər də vardı. Onların çoxu kazak stansiyalarından idi. Ordu onlar üçün hər ay sabit maaş alan, geyimi pulsuz olan lovğa sivil həyat idi. Belə zabıtlər bizi Əli və mən kimi orduda müvəqqəti olan zabıtləri sevmirdilər və bizə “ikiilliklər” deyirdilər.

Mən bu detalları ona görə deyirəm ki, Leninkan diviziyası Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın və Əlinin kiçik vətəni Laçının taleyində tragik rol oynadı. 1986-1989-cu illərdə M.S.Qorbaçovun sərəsəm islahatları, anti-alkoqol kampaniyası sovet iqtisadiyyatını dağıtdı. Aylıq məvacib üzərində qurulan sovet hərbi-inzibati maşını dağıldı, çünki insanlar və zabıtlər əməkhaqqı ala bilmirdilər. Sovet quruluşu üçün bu, ağlasığmaz bir şey olsa da, reallıq idi.

Əli məndən bir neçə gün əvvəl ordudan tərxis olundu və öz doğma kəndinə, dağların başında yerləşən Oğuldərəyə qayıtdı. O zaman kiçik yaşlı bacıları orta məktəbdə oxuyurdu

və kənddə anası ilə qalırdılar. Əli mənim qalın zabit geyimlərimi də götürüb kəndə gedəndə anladım ki, o, bir daha şəhərə qayıdan deyil. Onda 1975-ci ilin yazı idi..

Hərdən Əli Bakıya gələndə görüşürdük, qardaşı Ağa Laçımlıdan da onun haqqında məlumat alırdım. O, xalası qızı ilə evlənmişdi və kənd məktəbində müəllimlik edirdi. Eyni zamanda, onun böyük qayğısı vardı: ata ocağında ikimərtəbəli ev tikdirmək. Müəllim maaşına, altı uşaq atasına bu, asan iş deyildi: hərdən Ağa Laçımlı da ona kömək edirdi. Amma Ağanın öz vəziyyəti də yaxşı deyildi.

Bütün bu səbəblərdən 1992-ci ilin mayında Əlinin ikimərtəbəli evi hələ də tam hazır deyildi. Amma 14x9 metr ölçüdə tövlə hazır idi və içi mal-heyvanla dolu idi.

Ermənilər vuruşan xalq deyillər: onlar həm Sasanilər, həm xilafət, həm də Səfəvilərin vaxtında dəftərxana xidmətçisi, vergiyığan, saray xidmətçisi olublar. Qədimlərdən şəhərlərdə yaşayan bu tayfa müharibə üçün yararsız idi. Xidmətçilikdən başqa heç işə yaramırdılar. Amma onlar Qərbdə özlərini ilk xristianlardan biri kimi tanıdıblar. Qədim sasanı dilində mətnləri öz kilsə ləhcələrinə uyğunlaşdırıb bütün irandilli xristianların da-nəsturlərin, albanların da irsini mənimsəyiblər. Orta əsrlərdə dövləti olmayan xalq yazılı mədəniyyət yarada bilməzdi. Ona görə “qədim” erməni mənbələrinin hamısı saxtadır.

Buna baxmayaraq, onlar özlərini mədəniyyət yaratmış xalq kimi qələmə verirlər. Onların kilsələri isə bütün qədim Şərqi xristian irsini mənimsəyib ona etnik erməni damğası vurublar. Bu ona görə mümkün olub ki, etnik cəhətdən irandilli tayfalardan biri olan ermənilər Şərqi, müsəlmanlar arasında bütün xristianların əsas bələdçisi olublar. Satqınlıq, qonşudan xainlik onların çörək ağacı olub. Qarabağ müharibəsi də

ermənilərin qonşuya xəyanəti, başqasının torpağına göz dikməsi kontekstində baş verdi.

1992-ci ildə Xalq Cəbhəsi hökuməti Xankəndi üzərinə uğurlu hücum etdi. Bizim hərbi dəstələr şəhərin 20-25 km-liyində, Vəng yüksəkliyində gedib çıxmışdılar. Xankəndinin darmadağın edilməsi və ətrafdakı erməni rayonlarının ləğv, bir-iki həftənin məsələsi idi.

Belə olanda ermənilər gizli diplomatik kampaniyaya başladılar. Avropa ölkələri, ABŞ, Rusiya prezidentlərini və başqalarını inandırdılar ki, ermənilərin “yeni soyqırımı” başlanır və bu yazıq xalqı xilas etmək lazımdır. Əlbəttə, böyük dövlətlərin liderləri erməniləri xilas etmək, Azərbaycan Ordusunun hücumunu dayandırmaq barədə telefon danışqları aparıb dilbir oldular. Onlar hamısı öz səfirləri vasitəsilə hücumun dayanacağı təqdirdə problemin 2-3 həftəyə həllini və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü vəd edirdilər. Hücumu dayandırmaq üçün gizli diplomatik təzyiqlər başlandı.

Əli Əliyev o zaman doğma kəndində, ev-əşiyində sakit, amma təhlükəli həyat yaşayırdı, bəlkə də bunları bilmirdi. İnsan torpağa necə bağlı olduğunu bəzən özü də bilmir. Azərbaycan Ordusunun 1993-cü il yanvar-fevral əməliyyatları vaxtı ermənilər artıq tutduqları ərazilərə–xüsusilə dağlıq ərazilərə nəzarət edə bilmirdilər. Onların ordusu Milli Ordunun zərbələrindən dağılmışdı.

Ermənilər öz ordularını yenidən təşkil etməyə başladılar. Amma ordu təşkil etmək mümkün deyildi. Sağlam düşüncəli ermənilər, o cümlədən Azərbaycan vətəndaşı olanlar vuruşmaq istəmirdilər. Fərarilik böyük miqyas almışdı. Hamı Rusiyaya qaçırdı.

Onda Leninkandakı əsgərsiz polklardan muzdlu zabıt batalyonu düzəltmək ideyası meydana çıxdı. Buranın zabitləri aylarla əməkhaqqı almır, ailələrini dolandırmaq üçün “qəpiyə

güllə atırdı". Amerika və Avropa ölkələrində yaşayan ermənilər ianələr toplayıb Dağlıq Qarabağa göndərirdilər. Ermənilər bu pullar hesabına yaşayırlar, ordu yaradırdılar.

Dağılmış erməni ordusunun başçıları bu işlə məşğul olanda azərbaycanlılar işğaldan azad olunan ayrı-ayrı dağ kəndlərinə qayıtmağa başladılar. Bu, 1992-ci ilin payızı idi. Əli oktyabrın 3-də ailəsi ilə kəndə qayıtdı. O cümlədən Laçında və Oğuldərə əhalisi içərisində belələri az deyildi. Əli əsərində iyirmiyə qədər ailənin 1992-ci ilin oktyabrında Oğuldərəyə qayıtdığını qeyd edir...

Bəli. İnsanlar torpağa belə bağlı olduqlarını özləri də bilmirlər. Əli Əliyev də altı körpə uşağını götürüb min bir müsibətlə öz kəndinə, ikimərtəbəli evinə qayıtmışdı. Bu, ağlasığmaz bir risk idi. Əli yazır ki, hətta kənddə dərsə başlamaq üçün boş qalmış evlərdən birində məktəb təşkil etmişdilər. Ermənilər Oğuldərədəki əksər evlər, dövlət idarələri kimi məktəbi də yandırmışdılar. Doğma evinə qayıdan müəllimlər qonşu kəndlərin yandırılmayan məktəblərinə baş çəkib oradakı sağlam stol-stuldan istifadə etmək qərarına gəlirlər. Bu işi üçün qonşu Şəlvə kəndinə gedirlər, kifayət qədər ləvazimat tapırlar, amma onları kəndə gətirəndə böyük çətinliklə qarşılaşırlar. Kənddəki evinə baş çəkməyə gələn şəlvəlilər öz məktəblərinin bircə partasının da aparılmasına, hətta iltizam verib müvəqqəti aparılmasına da razı olurlar. Uzun-uzadı mübahisələrdən sonra bir necə parta və yazı lövhəsinin aparılmasına razılıq verirlər...

Bizim vətəndaşlar bu müharibəyə necə də sadələvh yanaşırdılar. O qədər sadələvh idilər ki, real işğalı fakt kimi qəbul etmək istəmirdilər...

1989-cu ildə Qarabağ hadisələri başlananda kənddə adamlar o qədər də narahat olmurdular. Bakıdan xəbərlər gec də olsa kəndə gəlib çıxırdı.

Oğuldərə kəndinin müəllimi Əli üçün faciə 1992-ci ilin 14 mayında kəndə bir-birinin ardınca ikiportlu “Zil” maşını şəkilində gəldi. Həmin maşınlara minib müvəqqəti Oğuldərə kəndini tərk etdilər. Bu müvəqqətilik indiyəcən davam edir!

Müəllif yazır ki, adamların çoxu evlərindən ən zəruri şeyləri belə götürə bilməmişdilər. Əlinin real hadisələri əks etdirən povesti mühasirə dövrünü təsvir edəndə sahibsiz qalmış ev və mülklərin bir neçəsini göstərib. İtlərin çoxu zəncirdə qalmışdı. İnsanların çoxu kəndlərdən müvəqqəti çıxdığını güman edərək mal-heyvanı tövlədə bağlayıb getmişlər. Nəticədə heyvanlar aclıqdan və susuzluqdan məhv olmuşlar. Mühasirəyə düşən insanlar özləri sağ qalmaq uğrunda mübarizə aparırdılar, amma belə çətin dövrdə tövlələrdə bağlı qalan mal-heyvanın faciəsinə biganə qala bilmirlər, açıb çölə boşlayırlar. Bütün ölümlər sahibsiz mal-heyvanla və atla dolu idi. Boş qalmış evlərin çoxunda bol ərzaq ehtiyatı—un, şəkər, mürəbbələr, bal tapmaq olurdu.

Əli Əliyevin xatirələrinin bədii dəyəri bir də ondadır ki, bu bizim Qarabağ müharibəsini uduzmağımızın necə baş verdiyi barədə dəqiq tarixi sənədlərdən biridir. Əli povestdə 54 günlük mühasirədə başına gələnləri qələmə alıb. Povestin mərkəzində Əli Əliyevin öz obrazı durur. Hər dəfə kənddən çıxandan sonra hansısa ilahi qüvvə onu kor-koranə kəndə qaytarır. Heç bir təhlükəyə məhəl qoymadan o, kəndə qayıdır və yenidən Murova üz tutur. O, sanki əcəllə oynayıp. Lakın sağ qalır...

Bu əsərdə ən qeyrətli insan surəti Əlinin anasıdır. Hələ birinci dəfə köçmək saati gələndə arvad bir anda sanki yoxa çıxır, gizlənir. Çünki ocağını və torpağını qoyub getmək istəmir. Dövrə görə, məqama görə ən yaxşı və düzgün mövqe bu idi. Əgər hər kənddə on əlisilahlı öz kəndini müdafiə etsəydi, ermənilər heç vaxt bizim saysız-hesabsız dağ

kəndlərimizi ala bilməzdilər. Atalar yaxşı deyib: Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma...

Laçında qalib ermənilərə müqavimət göstərən şəxslərdən biri Kamran bəy olmuşdur. Əli əsərdə onunla görüşü yazır, lakin bu qeyrətli insan barədə söz deməyə xəsislik edir.

Əlinin povestində Qarabağda, Laçın ətrafında gedən hərbi əməliyyatlara geniş yer verilmir, onlar işıqlandırılmır. Bunu da ciddi qüsurla sayıram. Özü deyir ki, siyasiləşdirmək istəmirəm. Amma gələcək nəsillər torpaqlarımızın işğalında kimlərin günahkar olduğunu bilməlidir və biləcəklər. Bu boyda xəyanət anonim qala bilməz...

Əli Əliyevin ailəsi uzun çətinliklərdən sonra Bakıda, Köhnə Günəşlidəki uşaq bağçasında məskunlaşıb. İndi onun böyük oğlunun 32 yaşı var. İki qızından birini öz tayfasına-əmisi uşağına verib, Qaxda yaşayır. Qalanlar elə müvəqqəti məskunlaşdığı yerdədir. Ancaq 20 ilə yaxındır...

Bağçada yaşayan yeddi nəfərlik ailə qaçqınlıq faciəsinin əyani təmsalidir. Ona nə yaşamağa ev, nə torpaq, nə də uşaqlarına iş təklif edən var...

Amma Əli Əliyev gümrah və niqəbdir. 2011-ci ildə 65 yaş tamam oldu, qeyd etdik, Laçında qalan əlyazmalarından söz düşəndə gözləri yaşardı.. O, laçınlı tanışların yas məclislərinə Azərbaycanın hansı yerində olur-olsun mütləq gedir. Bu onun hər dəfə Oğuldərəyə qayıtmasına oxşayır. İnsanlar torpağa necə bağlı olduqlarını bilmirlər. Əlinin bu povesti, əslində, onun torpaq məcrasıdır. Sayıram ki, əsər müasir nəslimiz üçün, xüsusilə Qarabağ müharibəsinin xronikasını yaratmaq baxımından çox qiymətli nümunədir. Bu, qeyrətə və intiqama çağıran sənətdir.

*Rəhim Əliyev,
filologiya elmləri doktoru.*

Korrektor: Kəmalə Cəfəri

